

TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS

1998-2

Jaargang 23, nummer 2, mei 1998

Verschijnt driemaandelijks

Redactie:

Marie-Louise Egbers, Jacqueline Elemans, Theo de Wit, Marcel Zijlstra.

Redactie: Catharinastraat 81, 4811 XG Breda

tel. (076) 522 14 58

Administratie: Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot

tel. (013) 533 10 94

Kopij voor het volgende nummer dient uiterlijk 15 juni 1998 op het redactie-adres aanwezig te zijn.

Abonnementsprijs per kalenderjaar: NLG 37,50

(koorabonnement -3 exemplaren voor de prijs van 2- NLG 75,-)

voor België BFR 800,- Overige landen NLG 42,50

Losse nummers (ook van oude jaargangen) fl. 10,- (BFR 225),

themanummers fl. 13,50 (BFR 300).

Postrekening nr 39586 Bankrekening nr 42.06.65.323

Voor België: ABN-AMRO Hasselt nr 720-5202086-85

t.n.v. Stichting Amici Cantus Gregoriani te Geldrop.

Het TIJDSCHRIFT VOOR GREGORIAANS is een uitgave van de Stichting Amici Cantus Gregoriani en richt zich op allen, die zich verbonden weten met het gregoriaans.

Bestuur:

I. van Leijen, voorzitter

M. Lambriex, secretaris

H. Berkers, penningmeester

G. H. Claassen

M-L. Egbers

J. Kwast

B. Lamers

Mondriaanlaan 6, 6708 NG Wageningen

Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot

Sporkehout 58, 5667 JG Geldrop

Weesdijk 26, 4132 BL Vianen

Catharinastraat 81, 4811 XG Breda

Anna Paulownalaan 57, 3708 HJ Zeist

Leuvenlaan 9, 5628 WE Eindhoven

Adviseur van de Stichting A.C.G.

A. Peters O.F.M.

Mauritsstraat 104, 3583 HW Utrecht

Inlichtingen, ook voor advertenties, bij de administratie

Druk: Drukkerij Van Stiphout B.V. - Helmond.

ISSN: 1380-9776

Bij de voorplaat:

St. Gregorius en zijn schrijver, ca. 984.

Registrum Gregorii, Trèves, Stadtbibliothek

Een blik op de liturgische kalender voor de komende periode toont ons, naast het gewone Tijdeigen, nog een aantal bijzondere (hoog)feesten van de Heer en bovendien nog een keur van feesten en hoogfeesten van een aantal van Gods lieve heiligen.

Vele gelegenheden dus om feest te vieren, vele kansen ook om het gregoriaans in de liturgische vieringen te laten klinken of te beluisteren.

Ook de natuur laat zich in deze periode niet onbetuigd en gaat over van de lente naar het hoogtepunt in de zomer.

Nadat in de vorige aflevering aandacht is besteed aan Gallicaanse gezangen, gaat Els Rose in deze aflevering in op de Gallicaanse liturgie.

In de boeiende tocht door de geschiedenis van de cultuur en de muziek is Jolanda Kwast aangeland bij de Karolingische renaissance en de invloed van Karel de Grote op de muziek, taal en wetenschap ten dienste van de liturgie.

Behalve het Gallicaans is er nog een grote stroming in de liturgische muziek, namelijk het Ambrosiaans. Henk Rijkers gaat in op de Ambrosiaanse liturgie en de verschillen met de Romeinse. Arnoud Heerings behandelt een gezang uit de Ambrosiaans Vespers, het Responsorium cum Infantibus.

In de rubriek Koorpraktijk vindt u een artikel van Louis Krekelberg over de interpretatie en directie van het gregoriaans. Het derde artikel in de serie van Lida Dekkers over koor- en stemvorming in het gregoriaans houdt u tegood tot de eerste aflevering van de volgende jaargang.

De CD bespreking uit de vorige aflevering heeft een reactie opgeleverd, die wij u niet willen onthouden.

Wij hopen u met deze aflevering weer een keur van interessante en lezenswaardige artikelen te bieden, waarbij wij u veel genoegen wensen. ■

Wie in het vroegmiddeleeuwse Gallië op zoek gaat naar een helder overzicht van liturgische teksten en gebruiken, zal enerzijds misschien ontmoedigd worden door de kleine hoeveelheid bronnen, waarmee hij of zij zich tevreden moet stellen, maar anderzijds ook onder de indruk raken van het kleurrijke vergezicht dat die bronnen dan toch bieden: een rijke voorraad teksten voor allerlei feesten en gedenkdagen, vaak van grote literaire en poëtische waarde.

De liturgie in het vroegmiddeleeuwse Westen vormde geen eenheid. Buiten Rome, waarop de oudste gegevens op liturgisch gebied betrekking hebben, ontwikkelde de liturgie zich in de verschillende provincies op eigen wijze. Zo ontstond in Spanje de zogenaamde Mozarabische ritus, in het Merovingische rijk de Gallicaanse, en ontwikkelden ook Ierland en Brittannië hun eigen gebruiken. Hoewel de Romeinse ritus behalve in Noord-Afrika ook in het grootste deel van Italië gevolgd werd, wordt de liturgie van Noord-Italië en het diocees Milaan over het algemeen aangeduid als de Ambrosiaanse liturgie.

De Gallicaanse ritus is een traditie die gebloeid heeft tussen de vijfde en de achtste eeuw. Nu veronderstelt het woord ritus een zekere coherentie, die in de liturgie van voorkarolingisch Gallië juist ten enenmale wordt gemist. Daarom spreekt de liturgiewetenschap liever over 'de Gallicaanse liturgie', als een verzamelnaam voor een groep lokale liturgische gebruiken. De oorsprong van de verscheidenheid ligt in feite in het ontbreken van een duidelijk kerkelijk centrum in deze provincie van het Romeinse Rijk. In de vierde eeuw vormden de bisschoppen van een (civiele) provincie normaal gesproken de *Communio Episcoporum*, waarvan de bisschop van de provinciehoofdstad, de metropool, de belangrijkste was. In Gallië echter ontbrak in de vierde eeuw zo'n metropool. Pas vanaf ongeveer 400 ging het zuidelijke Arles deze rol vervullen. Het ontbreken van een (kerkelijk) centrum had tot gevolg, dat de Gallische kerken een sterk lokaal karakter hadden, waarbij niet de concilies bindend waren voor het hele gebied, maar de individuele bisschop bepaalde, welke besluiten in zijn diocees doorgevoerd werden. Deze individualiteit uitte zich ook en vooral op het gebied van de liturgie.

Ook door de schaarste aan bronnen is het moeilijk om een beeld te vormen van de Gallicaanse liturgie als geheel. De overgebleven handschriften zijn van betrekkelijk late datum (de oudste handschriften worden in de zevende eeuw gedateerd), en worden voor het merendeel in éénzelfde streek (Bourgondië, misschien enkele in Neustrië) gelokaliseerd. Niet alleen brengen de bronnen dus

* Drs. Els Rose (1972) is na een doctoraalscriptie over hagiografie en liturgie van Sint Maarten, werkzaam als promovendus bij de werkgroep mediaevistiek aan de Universiteit Utrecht. Haar onderzoek betreft de vroeg-middeleeuwse liturgie in Gallië, waarbij het Missale Gothicum centraal staat.

slechts een klein deel van liturgisch Gallië in kaart, maar ook hebben buitengallische invloeden, met name die van Romeinse oorsprong¹, in de zevende eeuw al duidelijke sporen achtergelaten in de Gallicaanse liturgie. Wie zich met de Gallicaanse liturgie bezighoudt, moet zich er dus terdege van bewust zijn, dat er nauwelijks bronnen zijn waarin uitsluitend zuiver Gallicaans materiaal is overgeleverd.

Het ontstaan

Het ontstaan van de Gallicaanse liturgie is al eeuwenlang een bron van levendige discussie.² Enkele belangrijke 'vooroordelen' die lange tijd stand gehouden hebben, zijn die van het fundamentele verschil met de Romeinse rite en de Oosterse herkomst van de Gallicaanse liturgie. In de twintigste-eeuwse liturgiewetenschap zijn grofweg drie min of meer belangrijke theorieën te onderscheiden. De eerste, die eigenlijk uit de vorige eeuw stamt, is vooral ontwikkeld en verdedigd door Engelse liturgiehistorici³, en veronderstelt dat de oorsprong van de Gallicaanse liturgie in de Klein-aziatische stad Ephese ligt. Vandaar zou de ritus bij het stichten van kerken in Lyon naar Gallië gebracht zijn. Deze theorie is weerlegd door Louis Duchesne, in zijn boek over het ontstaan van de christelijke liturgie.⁴ Duchesne wijst in zijn argumentatie op het gecompliceerde en verfijnde karakter van de Gallicaanse liturgie. Een liturgie van dit kaliber kan volgens Duchesne niet eerder dan in de vierde eeuw ontstaan zijn. Tegelijkertijd wijst Duchesne erop, dat Lyon weliswaar vóór de rijkshervormingen van Diocletianus (284-305) een centrale rol innam in de provincie Gallië, maar deze positie in de vierde eeuw al had moeten afstaan aan steden als Arles, Vienne en Trier. Duchesne zelf ziet Milaan als doorgeefluik van de ritus, die uit Antiochië afkomstig zou zijn, en via de Ariaanse bisschop Auxentius (355-374), die in Cappadoecië opgroeide, in het Westen is terechtgekomen. Hierbij gaat Duchesne er echter vanuit, dat de Milanese rite belangrijk afwijkt van de Romeinse, en gelijk is aan de Gallicaanse. Deze hypothese heeft geen navolging meer sinds het tractaat *De sacramentis*, dat nogal wat elementen uit de Romeinse rite bevat, aan Ambrosius zelf is toegeschreven.⁵

De theorie die tegenwoordig de meeste aanhang heeft, is de zogenaamde "Romeinse theorie", die ervan uitgaat, dat de Gallicaanse liturgie in de eerste eeuwen van haar bestaan niet noemenswaardig afweek van de Romeinse. In de tweede helft van de vierde eeuw onderging de Romeinse liturgie belangrijke veranderingen onder paus Damasus (366-382). Deze eerste liturgiehervormingen drongen niet door in de noordelijke streken, zodat de Gallicaanse liturgie aanvankelijk primitief was in vergelijking met Rome. Pas in de zesde en zevende eeuw begon de Gallicaanse liturgie zich, los van Rome, te ontwikkelen. In dit betrekkelijk late stadium werden, naast invloeden uit andere gebieden, voor het eerst ook Byzantijnse elementen opgenomen in de liturgie van het Merovingische rijk.⁶

De bronnen

Zoals gezegd, de bronnen van de Gallicaanse liturgie, die vanaf de vierde eeuw tot ontwikkeling kwam, zijn betrekkelijk laat. Vroeger dan de zevende eeuw

kunnen de oudste liturgische geschriften niet gedateerd worden. Wie iets te weten wil komen over de Gallicaanse traditie in de eerste eeuwen na de Kerkvrede moet dan ook te rade gaan bij auteurs van niet-liturgische werken. Zo zijn er in de preken van Caesarius, bisschop van Arles tussen 502 en 542, allerlei aanwijzingen te vinden over de orde van de mis en de gelezen Schriftgedeelten. Maar ook in het grote geschiedwerk van Gregorius van Tours (538/39-594), de *Historiae*, staan allerhande verwijzingen naar de viering van kerkelijke feesten en het verloop van de mis in Merovingisch Gallië. Van groot belang is bijvoorbeeld de lijst van vigilievieringen in de verschillende kerken van Tours, die Gregorius opnam in zijn boek en toeschreef aan één van zijn voorgangers, bisschop Perpetuus (461-491).⁷ Ook de aanzienlijke collectie van uit de Merovingische periode overgeleverde heiligenlevens biedt een blik in de liturgische wereld van die tijd. Bovendien geven de concilieverslagen zicht op de liturgische problemen die speelden in het Frankenrijk.

De boeken die wel strikt liturgisch materiaal bevatten, zijn onder te verdelen in lectionaria (boeken waarin de lezingen voor de missen zijn opgenomen) en sacramentaria (boeken met de misgebeden die door de priester gezegd worden).⁸ Andere liturgische genres zijn uit deze vroege periode niet overgeleverd.

Van de sacramentaria is het *Missale Gothicum* het belangrijkste. De naam van dit boek, een laat-middeleeuwse toevoeging, is misleidend. Het gaat hier immers niet om een missaal, een boek dat vanaf de dertiende eeuw gemaakt werd om de veelheid aan misboeken in één band te verzamelen, maar om een sacramentarium. Bovendien geeft het predicaat 'gothisch' verkeerde ideeën over de herkomst van het boek. Het handschrift waarin het werk is overgeleverd, wordt aan het begin van de achtste, of zelfs aan het eind van de zevende eeuw gedateerd. Het is in elk geval na de dood van bisschop Leodegar van Autun geschreven - voor deze martelaar, die in 679 stierf, is er een mis in opgenomen. Over het algemeen neemt men aan dat het sacramentarium is geschreven voor de Bourgondische stad Autun. Het schrift vertoont verwantschap met het eveneens in Bourgondië gangbare schrift van Luxeuil.

Sterk verwant met het *Missale Gothicum*, zowel inhoudelijk als paleografisch, is het *Missale Gallicanum Vetus*. Dit boek bestaat uit drie delen, die niet gelijktijdig ontstaan zijn. Het eerste deel is het oudste, en dateert uit de eerste helft van de achtste eeuw. Het boek bevat missen voor verschillende feestdagen van het liturgisch jaar. De mis voor de Gallische bisschop Germanus, de enige heilige overigens voor wie in dit boek een mis is opgenomen, doet vermoeden, dat het boek in of voor de stad Auxerre geschreven is. Het *Gallicanum Vetus* staat minder op zichzelf dan het *Gothicum*: slechts 82 van de 301 gebeden komen alleen in dit sacramentarium voor. De overige stammen uit andere Gallicaanse boeken, uit de vroegmiddeleeuwse Romeinse sacramentaria en voor een klein deel uit Ambrosiaanse, Keltische en Mozarabische liturgische boeken.

Meer nog dan de beide voorgaande sacramentaria draagt het *Missale Francorum* ten onrechte de naam *Missale*. Het boek, ontstaan in de eerste helft van de achtste eeuw, vertoont namelijk geen spoor van een liturgische cyclus. De kern

van het boek wordt gevormd door een serie wijdingsmissen van allerlei aard: wijdingen van geestelijken, maagden en weduwen, wijdingen van altaren en andere paraferalia. Daarnaast zijn er missen opgenomen *pro regibus*, voor heiligen en martelaren in het algemeen en voor de heilige Hilarius. Op grond van deze laatste mis wordt wel verondersteld, dat het boek voor de stad Poitiers geschreven is. Opmerkelijk in dit toch relatief vroege werk is de aanwezigheid van de Romeinse canon⁹, die het laatste onderdeel van het afgebroken handschrift vormt. In deze canon zijn in het gebed met de naam *Communicantes*, de gedachtenis van martelaren en heiligen, aan de namen van de apostelen en de Romeinse martelaren twee heiligen van Gallische bodem toegevoegd: Hilarius en Martinus.

Het *Missale Bobbiense* dankt zijn naam aan het klooster waar het gevonden is: het Italiaanse Bobbio, gesticht door de Ierse missionaris Columbanus. Zowel wat de inhoud als wat het ontstaan betreft, is het een gecompliceerde bron. Over de plaats van herkomst van het boek, dat omstreeks 700 gedateerd kan worden, bestaan verschillende theorieën. Het boek is lange tijd beschouwd als een representant van de Keltische of Ierse liturgie.¹⁰ Anderen zien het *Bobbiense*, vanwege de grote verwantschap met het *Gothicum*, toch als een vertegenwoordiger van de Gallicaanse liturgie, ook al is de Ierse invloed op het werk groot.¹¹ In deze visie is het boek dan een verzameling liturgische teksten, te gebruiken door een missionaris in het Frankische land (zevende, achtste eeuw). Net als het *Franco-rum* heeft het *Bobbiense* de Romeinse canon opgenomen.

Als laatste verzameling misgebeden moeten de zogenaamde 'Missen van Mone' genoemd worden: een verzameling van zeven missen, die rond 1850 door F.J. Mone teruggevonden werden als palimpsest op een Hieronymushandschrift van het midden van de achtste eeuw. Het gaat hier om een *Libellus Missae*¹² dat niet alleen één van de oudste Gallicaanse bronnen moet zijn - het handschrift wordt rond 650, of zelfs nog iets eerder gedateerd - maar ook een bron waarin nog nauwelijks sprake is van Romeinse invloed.¹³ De verzameling bestaat uit zes zondagsmissen en een mis voor de heilige Germanus van Auxerre. De gebeden vertonen veel verwantschap met die uit het *Gothicum*.

Weliswaar iets jonger dan de *Missen van Mone*, maar even oorspronkelijk Gallicaans is het *Lectionarium van Luxeuil*, dat aan het eind van de zevende of het begin van de achtste eeuw gemaakt is.¹⁴ Het boek bevat behalve lezingen voor de gebruikelijke zon- en feestdagen van het temporale ook die voor enkele heiligendagen, en soms ook voor het officie. Er is maar één Gallische heilige in het boek opgenomen: de Parijse Genoveva, de heldhaftige maagd die na haar dood in 520 vooral populair werd door de verering van koningin Clothilde, de gemalin van Clovis.¹⁵ Toch wil de uitgever van het lectionarium hieruit niets afleiden over de plaats van herkomst van het boek, aangezien Genoveva volgens hem al snel in heel het Frankische rijk vereerd werd.¹⁶ In het Temporale zijn enkele typisch Gallicaanse feesten opgenomen, zoals de *Cathedra Petri*.¹⁷ en de *Rogationes* of Kruisdagen.¹⁸

Een laatste bron, die geen liturgisch materiaal in strikte zin bevat, is de *Expositio antiquae liturgiae gallicanae*, een uiteenzetting over de liturgie. Dit werk bestaat

uit twee brieven, die lange tijd aan bisschop Germanus van Parijs (gest. 576) toegeschreven zijn. Duchesne bijvoorbeeld gaat er van uit, dat de *expositio* informatie geeft over de mis zoals die in het laatste kwart van de zesde eeuw in Parijs gevierd werd, en meent haar te kunnen gebruiken voor een reconstructie van de mis in die tijd.¹⁹ Op grond van de samenhang met het werk van Isidorus van Sevilla (gest. 636) is echter voldoende aangetoond, dat het werk laat in de zevende of vroeg in de achtste eeuw gedateerd moet worden.²⁰ De brieven, waarvan de eerste de misorde en de tweede andere ceremoniën behandelt, houden zich vooral bezig met de allegorische opvatting van de liturgie.

Karakteristieken

Volgens de Engelse liturgiewetenschapper Gregory Dix, schrijver van het nog altijd gewaardeerde boek *The shape of the liturgy*, zijn de trekken van de Gallicaanse liturgie die afwijken van de Romeinse ritus, niets meer of minder dan de 'old ways once common to Rome and themselves'.²¹ Maar wat houden die afwijkingen, die karakteristieken van de Gallicaanse liturgie nu eigenlijk in?

King noemt zeven belangrijke karaktertrekken.²² Ten eerste is het monastiek gebruik van de psalmen in de mis, ieder gevolgd door een samenvattend gebed, kenmerkend voor de Gallicaanse liturgie. Voorts zijn er drie lezingen in de mis. Vervolgens worden er voorbeden gedaan vóór het offertorium. Het noemen van de namen van de overledenen en van degenen die deze dag het offer brengen, vindt direct na het offertorium plaats. Dit onderdeel is dus geen deel van het Eucharistisch gebed, zoals in Rome het gebruik is. Ook de plaats van de vredeskus is anders dan in Rome, die volgt namelijk op het noemen van de namen, in plaats van op de canon. Dan noemt King nog het bidden van het Onze Vader na het Eucharistisch gebed, en als laatste de plechtige zegen door de bisschop vóór de communie.

Interessanter dan deze formele eigenheden zijn de meer inhoudelijke karaktertrekken van de Gallicaanse liturgie.²³ Een heel wezenlijk onderscheid met de Romeinse liturgie is bijvoorbeeld de variatie van dag tot dag. In de Gallicaanse sacramentaria heeft iedere feestdag z'n eigen gebeden. Ook de onderdelen van het Eucharistisch gebed wisselen per feest of zondag. Een liturgische tekst is in Gallië vaak een literair produkt. Niet alleen dichters als Sidonius Apollinaris (gest. 487) en Venantius Fortunatus (530/540-na 600) wijdden zich aan het schrijven van gebeden, maar ook bisschoppen en zelfs koningen voelden zich geroepen om de liturgische pen ter hand te nemen.²⁴ De meeste van deze teksten zijn helaas verloren gegaan. Alleen in de eerste van de zeven Mone-missen, geheel opgebouwd uit hexameters, worden sporen teruggevonden van het werk van de zesde-eeuwse Romeinse dichter Arator en van Venantius Fortunatus. Over het algemeen is de stijl van de Gallicaanse gebeden zeer uitbundig en overvloedig. Zij vormt een scherp contrast met de sobere en haast strenge stijl waar de Romeinse liturgie beroemd om is.²⁵ Dit zal uit een aantal voorbeelden hieronder duidelijker worden. Immers, om werkelijk een idee te krijgen van de taal en de sfeer van de Gallicaanse liturgie wordt het nu tijd om eens naar de teksten zelf te kijken. Hieronder zal ik enkele Gallicaanse gebeden oplichten en leggen naast hun Romeinse equivalenten.

De teksten

In alle liturgische boeken van het Westen neemt de viering van de geboorte van Christus een grote plaats in. Het feest van Christus' komst in het vlees is een zeer complex feest, omdat zich in Oost en West ongeveer gelijktijdig twee verschillende tradities ontwikkeld hebben. In Rome is Kerstmis, op 25 december, in de eerste helft van de vierde eeuw ontstaan. In het Oosten werd dit feest pas in de vijfde en zesde eeuw gevierd, en in sommige tradities (bijvoorbeeld in de Armeense kerk) heeft het nooit een plaats op de kalender gekregen. Vanuit Egypte namelijk kreeg Epifanie (6 januari) als feest van de verschijning van de Zoon in de loop van diezelfde vierde eeuw in de oosterse tradities een zeer belangrijke rol toebedeeld. Dit feest werd op zijn beurt pas betrekkelijk laat in het Romeinse kerkelijk jaar opgenomen. Juist in de viering van de incarnatie van de Godheid ligt een belangrijk onderscheid tussen de Romeinse ritus en de Gallicaanse liturgie. In Gallië ontbreekt tot in de vijfde eeuw ieder spoor van Kerstmis, terwijl een viering van het feest van Epifanie al in het jaar 361 vermeld wordt bij de heidense geschiedschrijver Ammianus Marcellinus.²⁶ Wat in dit vroege stadium precies de inhoud van het Gallicaanse Epifanie was, is uit deze summiere verwijzing niet op te maken.

Om een idee te krijgen van het eigen karakter van de Gallicaanse liturgie leg ik de *immolatio*²⁷ uit de nachtwake voor Kerstmis uit het *Missale Gothicum* naast de prefatie van dezelfde mis uit het *Missale Gelasianum Vetus*, één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de liturgie uit de stad Rome, overgeleverd in slechts één handschrift van Gallische bodem, uit het midden van de achtste eeuw.

*Uere dignum et iustum est, aequum et salutare: cuius diuinae natiuitatis potentiam ingenitam uirtutis tuae genuit magnitudo. Quem semper filium et ante tempora aeterna generatum, quia tibi pleno atque perfecto aeternae patris nomen non defuit, praedicamus. Uerum etiam honore maiestate atque uirtute aequalem tibi cum sancto spiritu confitemur, dum trino uocabulo unicam credimus maiestatem. Quem laudant angeli.*²⁸

Het is waarlijk waardig en juist, billijk en heilzaam: [dat wij U loven], want de grootheid van uw sterkte heeft de ongeboren kracht van zijn goddelijke geboorte geboren doen worden. En hem roemen wij altijd als de zoon, en degene die vóór alle eeuwen verwekt is, want de naam van vader heeft aan u, in eeuwigheid vol en volmaakt, niet ontbroken. Maar ook belijden wij dat hij in eer, majesteit en kracht gelijk is aan u en de heilige Geest, terwijl wij met een drievoudige naam ons geloof in de ene majesteit belijden. En hem loven de engelen...

In dit gebed uit het *Gallicanum Vetus* wordt met enkele compacte zinnen het mysterie van de goddelijke geboorte als uiting van de ondeelbare drieëenheid krachtig geschilderd. Veel overvloediger en breedsprakiger is het offergebed uit het *Gothicum*:

Dignum et iustum est, uere dignum et iustum est nos tibi gratias agere, domine, sancte pater, omnipotens aeternus deus, amanda pietas, tremenda uirtus, ueneranda maiestas. Qui hanc noctem uenturam, toto orbe uenerandam, caelorum gratulatione et terrarum

Het is waardig en juist, ja waarlijk waardig en juist is het dat wij u dank brengen, Heer, heilige vader, almachtige eeuwige God, beminnenswaardige goedheid, geduchte kracht, eerbiedwaardige majesteit. Gij die deze komende nacht, die door de hele wereld vereerd moet worden, verrijkt hebt met de vreugde van de hemel en het schenken van gaven

*remuneratione angelica exultatione ditasti, ut nascente in carne domino nostro Iesu Christo filio tuo superiora pariter et inferiora gauderent. Aspice nunc familiam tibi supplicem, conserua populum tuis laudibus personantem et superuenturae noctis sollempnitate ita peruigiles redde, ut sinceris mentibus domini nostri percipere mereamur natalem uenturum. In quo inuisibilis ex substantia tua, uisibilis per carnem apparuit in nostra tecumque unus, non tempore genitus, non natura inferior, ad nos uenit ex tempore natus. Per cuius natiuitatem indulgentia criminum conceditur et resurrectio non negatur. Merito itaque omnis terra adorat te et confitetur tibi, sed et caeli caelorum et angelicae potestatis non cessant laudare dicentes: Sanctus, sanctus, sanctus.*²⁹

aan de aarde, terwijl de engelen juichten, zodat hemel en aarde zich gelijkelijk verheugen omdat onze Heer Jezus Christus, uw zoon, geboren wordt in het vlees: zie nu om naar uw dienaren die tot u smeken, bewaar uw volk, dat weerklinkt van uw lof, en maak ons tijdens de plechtige viering van de nuvolgende nacht zo waakzaam, dat wij waardig geacht worden om met oprechte geest de komende geboorte van onze Heer te ontvangen. Want hierin is de Onzichtbare uit uw wezen zichtbaar in het vlees verschenen in ons [wezen], en hij die één is met u, niet in tijd geboren, niet ondergeschikt wat zijn natuur betreft, is tot ons gekomen, geboren in de tijd. En door zijn geboorte wordt de vergeving van zonden verleend en wordt de wederopstanding bevestigd. Met recht aanbidt en looft daarom heel de aarde u, maar houden ook de hemelen der hemelen en de machten der engelen niet op u te loven zeggende: heilig, heilig, heilig.

Een mooi voorbeeld van de Gallicaanse stijl is de volzin waarmee de priester zich in dit gebed tot God richt. Inhoudelijk echter verschilt het Gallicaanse Kerstfeest niet wezenlijk van het Romeinse. De verwijzing naar Pasen bijvoorbeeld, is ook in de formulieren van de Romeinse boeken een centraal thema. Zo wordt in één van de toegevoegde officiegebeden in het *Gelasianum* gesproken over het dwarshout van het kruis dat de verlossing van het gelovige volk, die begonnen is met de komst van de Zoon in het vlees, vervolmaakt.³⁰

Deze thematische overeenkomst tussen de twee ritens geldt zeker niet voor het feest van Epifanie. Epifanie is een ingewikkeld feest, waarop allerlei thema's een plaats hebben. Het woord ἐπιφάνεια betekent 'verschijning', en verwijst naar de openbaring van het goddelijke Woord (in Christus) op aarde. Nu kan deze verschijning kennelijk op veel verschillende manieren verbeeld worden. In Egypte, waar de oudste getuigen van het feest te vinden zijn, staat de doop van Jezus in de Jordaan³¹ centraal, terwijl in Jeruzalem de geboorte zelf gevierd wordt. In Syrië is Epifanie, naast Pasen, het hoogtepunt van het kerkelijk jaar. Hier worden ook de wijzen en hun geschenken ten tonele gevoerd.³²

Dit laatste element vindt ook in Rome ingang, waar de geboorte zelf immers al een eigen feest had. Naast de aanbidding door de wijzen wordt in de Romeinse gebeden voor Epifanie vooral het licht gevierd, dat in de harten van de mensen verschijnt.

*Omnipotens sempiterne deus, qui uerbi tui incarnationem praeclari testimonio sideris indicasti, quod uidentes magi oblati maiestatem tuam muneribus adorarent: concide, ut semper in mentibus nostris tuae appareat stella iustitiae et noster in tua sit confessione thesaurus: per.*³³

Almachtige eeuwige God, die de vleeswording van uw woord hebt aangekondigd door het getuigenis van een zeer heldere ster, op het zien waarvan de wijzen uw majesteit aanbaden door geschenken aan te bieden: geef, dat de sterre van uw gerechtigheid altijd in onze harten verschijnt, en dat onze schat in de belijdenis van u is: door...

Weliswaar komt het thema van de wijzen ook veelvuldig in het *Gothicum* voor, maar daar zijn meer dingen aan de orde. In Gallië wordt Epifanie ook wel het feest van de drie wonderen (*tria miracula*) genoemd. Tijdens het feest worden drie gebeurtenissen herdacht, die de openbaring van Jezus bewerkstelligen: de komst en de aanbidding door de wijzen, in wie het Kind aan alle volkeren bekend gemaakt werd; de doop van Jezus in de Jordaan, en de bruiloft te Kana, waar Jezus zijn eerste wonderdaad verrichtte, door water in wijn te veranderen.³⁴ Een goed voorbeeld van een gebed, waarin al deze thema's aan de orde komen, is het gebed dat volgt op de inleiding op de dagmis van Epifanie in het *Missale Gothicum*. In dit gebed komen de drie verschijningsgebeurtenissen aan de orde:

*Deus, qui mirificis uirtutum tuarum signis salutis nostrae indicia declarasti. Qui magis stella praefulgente degressis adorare et promereri te regem aeternum dominumque perpetuum mysticis muneribus praestetisti. Qui in corpore nostro mirabilis baptismi sacramento regeneratos ex spiritu nos ablues renascendo et ineffabilis potentiae dono hodie aquas in uina mutando discipulis tuis tuam manifestasti diuinitatem: exaudi nos supplices tuos ob diem sacratissimae sollemnitate et praesta, ut gloria tua inluminati saeculo moriamur, tibi regi Christo uiuamus, saluator mundi: qui cum patre et spiritu sancto uiuis et regnas in saecula.*³⁵

God, die met de wonderbaarlijke tekenen van uw wonderkrachten duidelijke aanwijzingen gesteld hebt tot ons heil, die aan de wijzen, die zich op pad begaven terwijl een ster voor hen uit straalde, bij wijze van mystieke geschenken hebt gegeven om u, eeuwige koning en eeuwige Heer, te aanbidden en te verdienen, die in ons lichaam door het sacrament van de wonderbaarlijke doop ons, herschapen uit de Geest, afwast door ons wedergeboren te doen worden, en door de gave van uw onuitsprekelijke kracht vandaag door water in wijn te veranderen aan uw discipelen uw goddelijkheid getoond hebt: verhoor ons uw smekelingen vanwege de dag van het allerheiligste feest en geef, dat wij verlicht door uw heerlijkheid voor [deze] wereld sterven, [en] voor u, koning Christus, leven, de redder van de wereld: die met de Vader en de heilige Geest leeft en regeert in eeuwigheid.

Het *Lectionarium van Luxeuil* geeft voor het feest van Epifanie een lezing uit Jes. 60,1-16, over het Licht dat ter verlossing van de mensen over de wereld zal opgaan; een deel uit de brief van Paulus aan Titus over de verschijning van de genade (2,11-3,7) en drie evangeliëlezingen: Matth. 3,13-17 (doop), Luk. 3,23 (het begin van het geslachtsregister van Jezus) en Joh. 2,1-11 (de bruiloft te Kana). Diezelfde combinatie van lezingen is opgenomen in het *Missale Bobbiense*. Nergens in de Gallicaanse traditie wordt dus het Mattheüsevangelie over de drie wijzen gelezen. Het verschijningsthema van de aanbidding door de wijzen, dat voor Rome het belangrijkste is, neemt in de Gallicaanse traditie maar een heel kleine plaats in.

Slot

Hoe nu dit verhaal te beëindigen? Liturgiewetenschappers in het verleden plachten te verzuchten, dat met name de vroege Gallicaanse liturgie wel altijd een verborgen geheim, ja zelfs een mythe, zou blijven.³⁶ Dit pessimisme lijkt me echter overdreven. Moderner onderzoek neigt tot de opvatting, dat de verschillen met de Romeinse rite toch minder zwaar wegen dan de overeenkomsten. Het voorkomen van een uitgebreide Epifanieviering in één van de belangrijkste

Gallicaanse bronnen bijvoorbeeld, is niet voldoende grond voor de stelling, dat de Gallicaanse liturgie in haar geheel uit het Oosten is overgenomen. Naast Epifanie staat immers een reeks missen voor Kerstmis, waarin een groot aantal Romeinse gebeden voorkomt. Naast de nationale heilige van de Merovingers, Martinus van Tours, is er in het *Missale Gothicum* een formulier opgenomen voor de Spaanse heilige Eulalia.³⁷ Een boek als het *Lectionarium van Luxeuil* lijkt in het geheel geen spoor van Romeinse invloeden te tonen, evenmin als de verzameling *Missen van Mone*, terwijl in een contemporaine bron als het *Missale Francorum* één van de meest karakteristieke onderdelen van de Romeinse mis, de Canon, een plaats gevonden heeft.

Geconstateerd moet worden dat enerzijds de 'oude' liturgiehistorici als Duchesne en Thibaut te graag en te snel theorieën poneerden, en dat anderzijds de Gallicaanse liturgie en haar eigenheid in de liturgiewetenschap van vandaag wat ondergesneeuwd zijn, en misschien wel onder de druk van het pessimisme van iemand als Wilmart te weinig aandacht krijgen. Te weinig, voor wie de bijzondere rijkdom en kleurenpracht van deze traditie van dichtbij gaat bekijken. ■

NOTEN:

1. Weliswaar is Karel de Grote de geschiedenis in gegaan als de eerste Frank die een echt Romeins sacramentarium uit handen van de paus ontving (het Sacramentarium Hadrianum, genoemd naar zijn schenker paus Hadrianus I), maar hij was zeker niet de eerste die zich tot de paus wendde voor advies op dit gebied. Ook zijn voorvaders, met name Pippijn III, zagen de rite van de apostelstad reeds als voorbeeld, en het is moeilijk uit te maken, wanneer de eerste Romeinse geschriften via pelgrims en reizende monniken in Gallië terechtkwamen. 'It is difficult to say when the Roman liturgy began to infiltrate into Gaul, but there would not appear to have been any opposition to accepting Roman *libelli* and codices' (A.A. King, *Liturgies of the past*. Londen 1959, p. 100). Zie ook A. Angenendt, *Das Frühmittelalter*. Stuttgart 1990, p. 270-274.
2. Zie voor een goede samenvatting W.S. Porter, *The Gallican rite (Studies in eucharistic faith and practice 4)*. Londen 1958, p. 11-12.
3. Zoals J.M. Neale, G.H. Forbes, F.E. Warren.
4. L. Duchesne, *Les origines du culte chrétien*. Parijs 1925⁵, p. 95 e.v.
5. E. Griffe, 'Aux origines de la liturgie gallicane'. In: *Bulletin de littérature ecclésiastique* 52 (1951), p. 17-43: p. 22.
6. Th. Vismans, 'Oud-gallicaanse liturgie'. In: Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek II*. Roermond 1965-68, k. 2084-2094: k. 2089.
7. Gregorius van Tours, *Historiarum libri decem* X.31. Ed. B. Krusch & W. Levison, *MGH, SRM* I.1. Hannover 1951.
8. Zie voor een kort overzicht van de belangrijkste liturgische bronnen van Merovingisch Gallië: Y. Hen, *Culture and religion in Merovingian Gaul, AD 481-751*. Leiden e.a. 1995, p. 43-53; E.A. Lowe (ed.), *Codices Latini antiquiores. A palaeographical guide to Latin manuscripts prior to the ninth century*. Oxford 1935-71; P. Salmon (ed.), *Le lectionnaire de Luxeuil*. Rome 1944, inl. p. lxxxi-xcii
9. Eucharistisch gebed zoals dat zich in Rome tussen 400 en 600 ontwikkeld heeft. De canon wordt gevormd door ongeveer tien gebeden vanaf het Sanctus, en is voor elke mis gelijk. De Gallicaanse liturgie wordt juist gekenmerkt door de afwisseling van dag tot dag: iedere mis heeft haar eigen eucharistisch gebed.
10. Coebergh, "Bobbio (missale van)". In: L.B. Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek I*,

- k. 285.
11. Hen 1995, p. 47; A. Wilmart, 'Notice du missel de Bobbio'. In: A. Wilmart e.a., *The Bobbio Missal. Notes and studies*. Londen 1924, p. 16.
 12. *Libelli missarum* zijn een soort voorlopers van het sacramentarium: losse boekjes met gebeden voor verschillende missen. Een bekend voorbeeld is het *Sacramentarium Veronense*, de oudste Romeinse verzameling misgebeden, waarvan het enig overgebleven handschrift uit het eerste kwart van de zevende eeuw stamt.
 13. C. Vogel, *Medieval liturgy: an introduction to the sources*. Spoleto 1981, p. 38. Zie ook de inleiding op Mone's editie: F.J. Mone (ed.), *Lateinische und griechische Messen aus dem 2. bis 6. Jahrhundert*. z.p., 1850.
 14. De uitgever van het handschrift, P. Salmon, gaat in zijn inleiding uitgebreid in op de inhoud van het boek zelf en op de samenhang ervan met de andere bronnen van de Gallicaanse liturgie. Salmon omschrijft het lectionarium als "een van de beste en belangrijkste vertegenwoordigers van de oud-gallicaanse liturgieën, dat ons de stand van de christelijke eredienst doet kennen in een van de kerken van Gallië op het einde van de 7e eeuw." (P. Salmon, 'Luxeuil'. In: *Liturgisch Woordenboek II*, k. 1625-1627: k. 1626).
 15. J.A. McNamara e.a., *Sainted women of the dark ages*. Durham e.a. 1992, p. 51-53.
 16. Salmon 1944, inl. p. xciii-xciv.
 17. Een feest dat vanaf de vijfde-zesde eeuw in Gallië en Spanje bekend werd om het episcopaat van de heilige Petrus te vieren. Ook in het *Gothicum* is een misformulier voor deze dag opgenomen. Het Lectionarium van Luxeuil is echter het enige boek waarin een aantal zondagen 'post cathedram s. Petri' opgenomen zijn. Zie Salmon 1944, p. 66 en 68.
 18. De drie dagen voor Hemelvaart, die als eerste vastendagen na Pasen bedoeld zijn om een goede oogst en bescherming tegen natuurrampen af te smeken.
 19. Duchesne 1925, p. 200 e.v.
 20. A. Wilmart, 'Germain de Paris; Lettres attribuées à Saint'. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie VI.1*, k. 1049-62. Parijs 1928. Zie ook Hen 1995, p. 47-49.
 21. Geciteerd bij King 1959, p. 83.
 22. King 1959, p. 150-151.
 23. Zie Porter 1958, p. 46-53.
 24. Bijvoorbeeld Koning Chilperic, voor wiens liturgische creaties Gregorius van Tours overigens niet veel lof heeft. Gregorius van Tours, *Historiae VI.46*.
 25. King beschrijft dit zeer adequaat: 'Gallican love of novelty and ceremonial pomp could not remain satisfied with Roman sobriety and austerity'. (King 1959, p. 84).
 26. Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarum libri qui supersunt XXI*, 2,5. Ed. C.U. Clark, Berlijn 1963.
 27. Woord dat in de Gallicaanse liturgie gebruikt wordt om het eerste deel van het Eucharistisch gebed, het deel voor het Sanctus, aan te duiden.
 28. *Missale Gallicanum Uetus*, nr. 8; Mohlberg 1960, p. 8.
 29. *Missale Gothicum*, nr. 3; Mohlberg 1961, p. 3-4.
 30. *Missale Gelasianum Vetus*, nr. 26: *Deus, qui populo tuo plene prestitisti redemptionis effectum, ut non solum unigeniti tui natiuitate corporea, sed etiam et crucis eius patibulum saluaretur*. Mohlberg 1960, p. 10.
 31. Joh. 1.
 32. Matth. 2.
 33. *Missale Gelasianum Vetus*, nr. 61; Mohlberg 1960, p. 15.
 34. Joh. 2. Deze gebeurtenis wordt door de evangelist het begin van de wondertekenen genoemd (vs.11): *hoc fecit initium signorum Iesus in Cana Galilaeae et manifestavit gloriam suam et crediderunt in eum discipuli eius* ('dit begin van de tekenen deed Jezus te Kana in Galilea, en hij heeft zijn heerlijkheid geopenbaard, en zijn discipelen geloofden in hem').
 35. *Missale Gothicum*, nr. 83; Mohlberg 1961, p. 25.
 36. A. Wilmart: '... la liturgie des premiers temps doit rester un mythe pour l'historien'. In: *Ephemerides liturgicae* 46 (1932), p. 243. Geciteerd bij Griffe 1959, p. 23.
 37. *Missale Gothicum*, nr. 138-142. Mohlberg 1961, p. 40-42.

BIBLIOGRAFIE

BRONNEN:

- Expositio antiquae liturgicae Gallicanae*. Ed. E.C. Ratcliff. Londen 1971.
Gregorius van Tours, *Historiarum libri decem*. Ed. B. Krusch & W. Levison, *MGH, SRM I.1*. Hannover 1951.
Lectionarium van Luxeuil. Ed. P. Salmon, *Le lectionnaire de Luxeuil*. Rome 1944.
Liber sacramentorum Romanae ecclesiae ordinis anni circuli (Sacramentarium Gelasianum). Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1960.
Missale Bobbiense. Ed. E.A. Lowe, *The Bobbio Missal: a Gallican Mass-book*. Londen 1917-1924.
Missale Francorum. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1957.
Missale Gallicanum Vetus. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1958.
Missale Gothicum. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1961.
Missen van Mone. Ed. L.C. Mohlberg. Rome 1958, p. 74-91.

LITERATUUR:

- A. Angenendt, *Das Frühmittelalter*. Stuttgart 1990.
F. Cabrol, 'Les origines de la liturgie gallicane'. In: *Revue d'histoire ecclésiastique* 26 (1930), p. 951-962.
C. Coebergh, 'Bobbio (missale van)'. In: L.B. Brinkhoff e.a. (red.), *Liturgisch Woordenboek I*. Roermond 1965-68, k. 285.
G. Dix, *The shape of the liturgy*. Londen 1945.
L. Duchesne, *Origines du culte chrétien*. Parijs 1925³.
K. Gamber, *Ordo antiquus Gallicanus. Der gallikanische Meßritus des 6. Jhts. (Textus patristici et liturgici 3)*. Regensburg 1965.
E. Griffe, 'Aux origines de la liturgie gallicane'. In: *Bulletin de littérature ecclésiastique* 52 (1951), p. 17-43.
Id., *La Gaule chrétienne à l'époque romaine*. 3 dln. Parijs 1964, 1966, 1965.
Y. Hen, *Culture & religion in Merovingian Gaul, AD 481-751*. Leiden e.a. 1995.
A. King, *Liturgies of the past*. Londen 1959.
H. Leclercq, 'Gothicum (Missale)'. In: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* VI.2 (1925), k. 1393-1425.
G. Morin, 'Sur la provenance du "Missale Gothicum"'. In: *Revue d'histoire ecclésiastique* 37 (1941), p. 24-30.
W. Porter, *The Gallican Rite. Studies in eucharistic faith and practice* 4. Londen 1958.
P. Salmon, 'Missale Gallicanum Vetus'. In: *Liturgisch Woordenboek II*, k. 1753-54.
J.B. Thibaut, *L'ancienne liturgie gallicane. Son origine et sa formation en Provence aux V et VI siècles*. Parijs 1929.
Th. Vismans, 'Oud-gallicaanse liturgie'. In: *Liturgisch Woordenboek II*, k. 2084-2094.
C. Vogel, *Medieval Liturgy. An introduction to the sources*. Spoleto 1981.
H.A.J. Wegman, *Riten en Mythen. Liturgie in de geschiedenis van het christendom*. Kampen 1991.
A. Wilmart, 'Lettres attribuées à Germain de Paris'. In: *DACL* VI.1 (1924), k. 1049-1102.
Id., 'Notice du missel de Bobbio'. In: A. Wilmart e.a., *The Bobbio Missal. Notes and studies*. Londen 1924.

HET GREGORIAANS TIJDENS DE KAROLINGISCHE RENAISSANCE: KAREL DE GROTE'S IMPULS AAN MUZIEK, TAAL EN WETENSCHAP TEN DIENSTE VAN DE LITURGIE

Jolanda Kwast

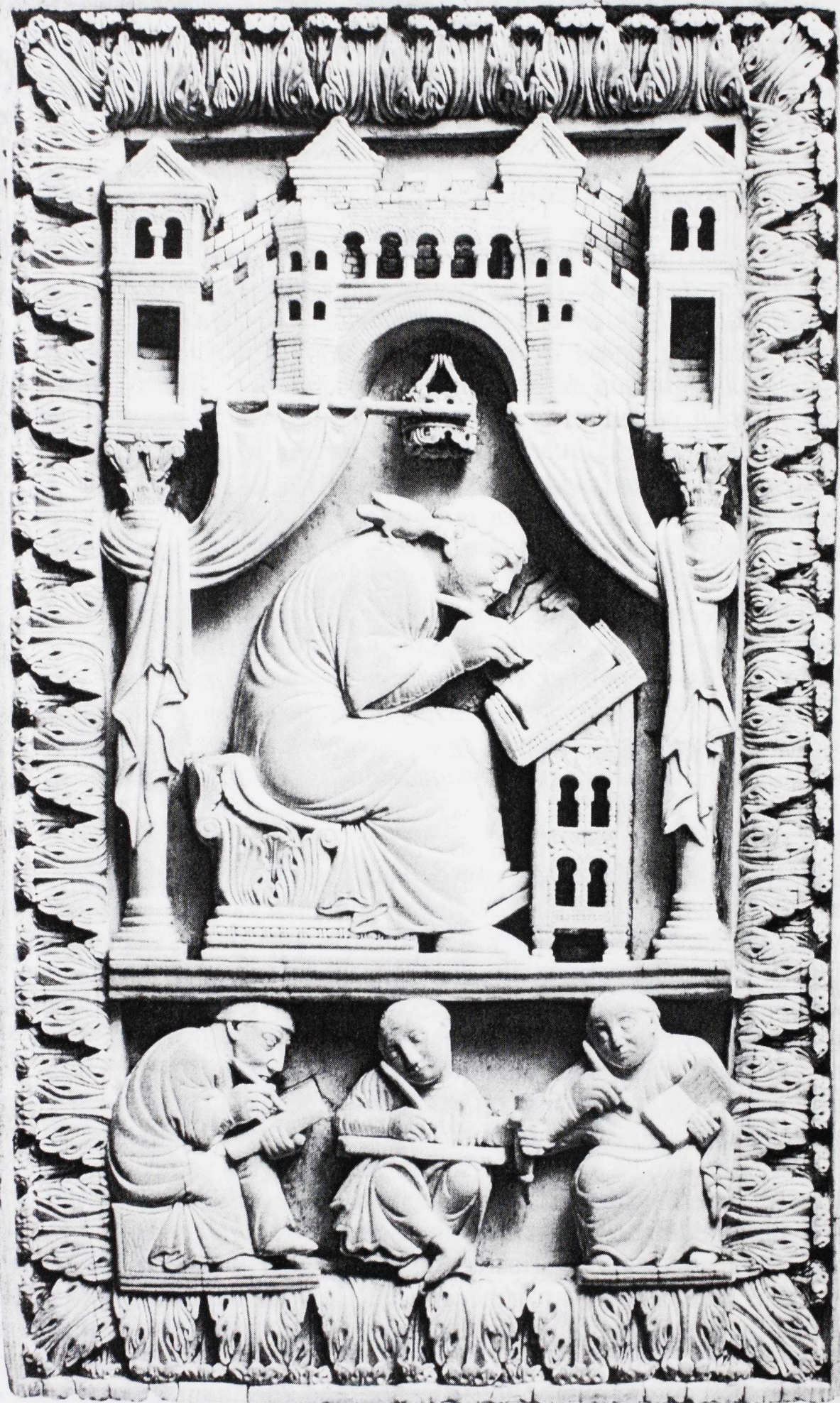
In het tweede artikel uit de reeks van vier wordt de overstap gemaakt van Boëthius (480-525) naar de tijd die genoemd wordt de karolingische renaissance.

Midden in de koninklijke en keizerlijke stamboom van de Karolingen, een frankisch heersersgeslacht, staat de naam van Karel de Grote (742-814) die een belangrijke impuls gaf aan de karolingische renaissance. Tijdens zijn regeerperiode legde hij zich onder andere toe op de bewustmaking van de voorschriften voor en de inhoud van de liturgie. Zijn ontwikkeling van een eigen schrift en de fijngevoeligheid voor taal leidde tot een hoge mate van aandacht voor de juistheid van de heilige teksten die men in de kerk las. Aldus poogde hij een eenheid tot stand te brengen onder de tot dan toe nog zo sterk regionaal bepaalde kerkelijke gebruiken binnen het karolingische rijk.

Vanuit dit perspectief streefde men eveneens naar een homogene vorm van gregoriaans. Een weg om hiertoe te komen was die van het optekenen van de zang. Maar: hóe kon je muziek vastleggen en wie wist wát je vast moest leggen: immers, welk gregoriaans stond het dichtst bij de bron – en dit was wat Karel de Grote wilde: authenticiteit – en was er wel één bron of waren er meerdere? Over de ontwikkelingen van ‘het’ gregoriaans tijdens de karolingische renaissance gaat het hier.

In verschillende handboeken¹ over de karolingische tijd – einde 8e, 9e en 10e eeuw na Christus – is een afbeelding opgenomen van de ivoor die zich thans bevindt in het Kunsthistorisches Museum te Wenen. Het betreft een Frans snijwerk dat gedateerd wordt rond 960-980. Gekroond met de pauselijke residentie en gedragen door anoniem gebleven schrijvers ziet men in het midden de voorstelling van de heilige Gregorius. De duif, verwijzend naar de openbaring door de Spiritus, fluistert deze paus (590-604) datgene in het oor dat door zijn ganzeveer wordt vereeuwigd op het perkament. Gaat het hier om geschiedenis of om legendevorming? En ligt het accent op de periode van Gregorius I – de inhoud – of op die van de Karolingers – de vervaardiging van de vorm –?

Hoe zit het met de begripsvorming: Gregorius - gregoriaans of Karel - karolingisch? Bij taalafleidingen als deze doemen *geschiedkundige* vragen op. In de tijd van Gregorius I was het gregoriaans nog niet op schrift gesteld. De orale overdracht werkte met behulp van geheugen en cheironomie: handwenken. Het is dan ook niet meer te achterhalen hoe deze zang geklonken heeft. Dat is trouwens óók niet eenvoudig voor te stellen vanaf de periode dat de neumen wel opgetekend worden. De oudste optekeningen die bekend zijn, zijn die uit de tijd en uit het gebied van Karel de Grote (742-814). Op deze associatieve wijze ontstaat er een verbinding tussen het ontstaan van de Gregoriuslegende rond 780 en de bete-

kenis van de ivoor, tussen de heilige Gregorius en Karel de Grote.

In de legende over Sint Gregorius wordt verteld dat hij de componist zou zijn van de zang die zijn naam vereert. Deze gedachte treft men eveneens aan in achtste eeuwse koorboeken waar in de proloog Gregorius betiteld wordt als de maker van ‘hunc libellum musicae artis scolae cantorum’² alsmede in Joannes Diaconus’ biografie uit 880 over deze paus. Het vóórkomen van (vrijwel) dezelfde melodie in verschillende manuscripten vroeg om een verklaring. En zo ontstond in de 8e en 9e eeuw het vermoeden dat de manuscripten terug zouden gaan op één bron en wel de paus zelf als bron, wiens muzikale nalatenschap uiterst nauwkeurig, hetzij mondeling hetzij via vroege vormen van notatie – die dan verloren zijn gegaan –, doorgegeven waren.

Maar als het zo gegaan zou zijn, was het dan niet aannemelijker dat de monniken zich bij het overschrijven weleens vergisten of dat de melodieën zich verder ontwikkelden? En hoe verklaarde men dat de oudste ons bekende handschriften niet in Rome maar in centra ontstonden in het huidige Frankrijk, Zwitserland en Duitsland, precies dus in het regeringsgebied van Karel de Grote?

Het lijkt geen toeval dat in de karolingische tijd een ivoor vervaardigd wordt met in het centrum Gregorius I, de paus die zich inzette voor een goede ordening van de liturgie door het jaar heen en die de ontwikkeling stimuleerde die uiteindelijk leidde tot een eenheid in de zang. Immers, ook Karel de Grote zette zich in voor een herziening van de liturgie en het bereiken van een grotere uniformiteit binnen het gregoriaans, zij het dat hij dit wellicht deed vanuit andere motieven.

Karel de Grote’s aanpak verwijst naar het begrip ‘karolingische renaissance’. In het artikel ‘De school van de dienst des Heren, kloosterscholen in het karolingische rijk’³ beschrijft De Jong de verwarring die rondom deze aanduiding bestaat. Zij zegt: “Het streven naar een betere scholing van de geestelijkheid behoorde tot een meer omvattend programma van religieuze vernieuwing, dat gericht was op de morele verheffing van het Nieuwe Israël van de Franken. Onontbeerlijk hiervoor was een grondige kennis van sacrale teksten in het algemeen en de Schrift in het bijzonder; daarom speelden studie, boeken, schrift en scholing een sleutelrol. Deze culturele beweging, die onder Karel de Grote zijn eerste impuls kreeg, heeft de naam ‘karolingische renaissance’ gekregen, een term die meer versluiert dan verheldert. Het suggereert dat Karels programma uit het niets van een voorafgaande ‘Dark Age’ opdook, dat het om een hernieuwde oriëntatie op de klassieke Oudheid ging, en tenslotte dat de beweging in hoofdzaak gedragen werd door een intellectuele elite. Degenen die de zogenaamde karolingische renaissance initieerden en vormgaven, spraken echter van ‘correctie’ (correctio) of ‘verbetering’ (emendatio), en dan bedoelden ze dat het ‘christenvolk’ (populus christianus) en haar leiders zich in hun handel en wandel op bijbelse voorschriften dienden te oriënteren. Dat betekende kennis van teksten, maar niet voor iedereen in dezelfde mate. De leken moesten op straffe van slaag de latijnse tekst van het Onze Vader en het Credo leren, zodat zij dit als peetouders aan hun peetkinderen konden bijbrengen; dit is evenzeer een aspect van de karolingische ‘renaissance’ als de aansporingen aan geestelijken om beter latijn te leren zodat zij de juiste liturgische formules zouden gebruiken. Op het

hoogste niveau ging het vooral om een intense belangstelling voor de geschriften van de kerkvaders, een verbetering van het geschreven en gesproken Latijn en een liturgische oriëntatie op Rome. Die drie elementen doken niet plotseling op ten tijde van Karels regering, maar waren ook al aanwezig in het zevende-eeuwse visigotische gebied en het achtste-eeuwse Northumbrië”⁴.

In de lezing van Smits van Waesberghe ‘De uitzonderlijke plaats van de ars musica in de ontwikkeling der wetenschappen gedurende de eeuw der karolingers’⁵ beschrijft hij wat het begrip karolingische renaissance betekent met het oog op het gregoriaans. Men wilde niet alleen een oplossing vinden voor het onthouden van een gecompliceerder wordende zang, maar ook en tevens daarom, meer inzicht krijgen in de opbouw ervan. De lezing vertelt dat het gebruik maken van kennis uit de grieks-romeinse overlevering, in het bijzonder van de ‘ars musica’ zoals deze gecompileerd en overgedragen werd uit het Grieks in het Latijn door Boëthius en Martianus Capella, voortkwam uit gebrek aan zelfstandig ontwikkelde theoretische leerboeken die konden dienen voor het onthouden van en het inzicht in het gregoriaans.

Aurelianus Reomensis schrijft in de *Musica disciplina* uit de 9e eeuw: “Als mijn mening juist is kan iedereen met de benaming ‘cantor’ worden aangeduid, maar toch zal hij allerm minst volmaakt zijn, indien hij niet het melodisch verloop van alle verzen door alle toonaarden, en het onderscheid van zowel de toonaarden als van de verzen van antifonen of introïtus evenals van responsoria, in de schatkamer van zijn hart door memorisatie zal hebben ingeprent”⁶. In de *Commemoratio brevis de tonis et psalmis modulandis* (10e eeuw) wordt de wetenschap van de muziek, de ‘ars musica’, niet alleen genoemd als nuttige richtlijn voor de analyse van het gregoriaans, maar ook als uiting van een opdracht aan de gelovigen: “Wij dan, die waardig bevonden zijn om woorden van goddelijke majesteit in de mond te nemen: is het niet zo dat wij zonder ars en onverschillig de gezangen van heiligheid voordragen, terwijl wij veeleer de schoonheid van de ars in heilige zaken zouden moeten toepassen, welke zij (de wereldlijke muzikanten) misbruiken voor hun beuzelarijen? Neemt om die reden de kleine notitie aan, door mij voor uw oefeningen bestemd, opdat gij door de scientia van kleine zaken ontvankelijker wordt voor de grotere”⁷.

De ars musica werd, als daar iemand voor aanwezig was, beoefend binnen de klooster- of kapittelschool. Naast de bestudering van verschillende teksten over muziek klonk tijdens de les ook regelmatig het monochord, een éénsnarig instrument dat al genoemd wordt in de Pythagoraslegende. “Op gelijke wijze behoren zij die een gezang willen leren eerst alle tonen en de verscheidenheid van toonaarden op het monochord te leren kennen”⁸, aldus de *Musicae artis disciplina*.

De theorie die gezocht werd bij dit klinkende inzicht was die uit de Oudheid zoals deze was overgeleverd in de tractaten. Maar hierbij deed zich wel een probleem voor nu men deze kennis bestudeerde ten behoeve van het gregoriaans: er bestond niet één theoretisch stelsel maar er bestonden er meerdere en het muzikale idioom waaraan deze stelsels ontleend waren was de Griekse muziek die onbekend was aan de ‘karolingische’ leerling en leraar. Toch hield men zich

uit een diep respect voor deze 'ars' vast aan de teksten die men heel voorzichtig begon te verwerken. Deze verwerking sloot, via de ondersteuning van het liturgisch ingebedde gregoriaans, aan bij de doelstelling van de karolingische renaissance: het doen ontstaan van een latijns-christelijke schriftcultuur die, geïnspireerd door de wetenschappen uit de antieke beschaving, zich, door middel van goed geschreven – de karolingische letters, de minuskels – en goed overgeschreven – het nauwkeurig werken van de scriptores – bronnen, zou toeleggen op de uniformiteit van de spiritualiteit binnen de kerk. Het juiste gebruik van taal, ook muzikale 'taal', had betekenis voor de werking van de liturgie. En de liturgie kon weer het welzijn van de keizer en het rijk beïnvloeden. De brief aan abt Baugulf von Fulda waarin gegevens staan over Karel de Grote's visie op onderwijs, de *Epistola de litteris colendis*, bevat de gedachte: "ut, qui Deo placere appetunt recte vivendo, ei etiam placere non negligant recte loquendo" – "wie God trachten te behagen door juist te leven, moeten niet nalaten hem te behagen door juist te spreken"⁹.

Het zorg dragen voor de liturgie verbindt Karel de Grote zowel met paus Gregorius I als met paus Gelasius I (492-496). De twee tot dan toe gezaghebbende sacramentaria, liturgische gebedenboeken, waren verbonden aan hun namen: het Gregorianum en het Gelasianum. Karel de Grote wilde dan ook een authentiek (immixtum) sacramentarium. Als voorbeeld koos hij het Gregorianum uit. Zijn wens werd na lang wachten door paus Hadrianus I (772-795) beantwoord in het sacramentarium Hadrianum. Maar dit gebedenboek vertoonde zulke gebreken dat Alcuinus 'de allesweter'¹⁰ een nieuwe uitgave moest verzorgen (801-804).¹¹ De codex Cambrai 164 (811/812) is het oudste nog overgebleven exemplaar van het sacramentarium Gregorio-Hadrianum. Wellicht werd de tekst ontleend aan het in Aken aanwezige pauselijke exemplaar: "ex authentico libro bibliothecae cubiculi scriptum".¹²

In ditzelfde proces van catalogisering en codificatie is de ontwikkeling van het gregoriaans te plaatsen. Het is de periode waar het teruggrijpen naar de 'ars musica' een enorm proces op gang brengt, namelijk het proces van de overgang van een orale overdracht naar een schriftelijke overdracht. En evenals bij het Woord zoekt men ook hier naar een maatstaf om de liturgische eenheid binnen de verschillende kerken van het rijk te bevorderen. Vogel omschrijft dit met de term 'la romanisation'.¹³ De *Chronique de Moissac* (802) vertelt dat Karel de Grote met betrekking tot de vieringen het volgende wenst: "sicut psallit romana ecclesia".¹⁴ Dat Karel's voorschriften voor het gehele rijk tot in detail uitgewerkt zijn blijkt wel uit zijn (komische) bepaling om dezelfde liturgische schoenen te dragen als men in de kerk van Rome gewend is: "De calciamentis secundum Romanum usum".¹⁵

Om het gregoriaans binnen een eenheid te voegen gaat men de zang analyseren met behulp van de ars musica. Maar nooit mag het besef dat het om een liturgische functie gaat op de achtergrond raken. In de *Commemoratio brevis de tonis et psalmis modulandis* staat: "...zoals psalmen, of een andere melodie –al naar gelang de aanleiding of de tijd, het geringe of het grote aantal zangers– hoger of lager gezongen moeten worden, behoort immers een gezang niet op een voor

toonhoogte of tijd onverschillige wijze gezongen te worden; bijvoorbeeld de vreugde van het morgengebed moet met een meer verheven melodie gevierd worden dan het nachtelijk officie, welke echter waakzaam, maar gematigd...".¹⁶

Smits van Waesberghe deelt de aan ons overgeleverde muziektractaten in in drie categorieën. Hij onderscheidt allereerst die die gebaseerd zijn op de centonisatiemethode. Hierbij worden verschillende teksten uit vroegere geschriften bij elkaar gevoegd waarbij de excerptor een eigen inleiding, tussentekst en slotwoord schrijft. Voorbeelden hiervan zijn de werken van Aurelianus van Réomé (ca. 850) en Regino van Prüm (ca. 900). De tweede categorie omvat tractaten die moeilijk te begrijpen teksten glosseren, dat wil zeggen dat deze voorzien worden van verklarende opmerkingen. Te denken valt aan teksten van Martianus Capella die van glossen zijn voorzien door Johannes Scotus en Remigius van Auxerre. Tot slot bestaan er tractaten waarbij er sprake is van een zelfstandig werk. Het werk van Hucbald van St. Amand *De harmonica institutione* behoort gedeeltelijk tot deze categorie. Een ander voorbeeld is de *Musica Enchiriadis*.

Naast het gebruik van muziekgeschriften en het klinkende monochord bestond er nog een invalshoek van waaruit men het gregoriaans in plaats van alleen maar na te zingen ook probeerde te begrijpen. Bedoeld worden hier de tonaria, boeken waarin de gezangen volgens de acht modi worden gecatalogiseerd. Helaas zijn veel tonaria verloren gegaan. Het oudst bewaarde tonarium is dat uit het klooster Centula/St. Riquier in Frankrijk.

Dit voegen naar de 'octoëchos' had grote gevolgen. Volgens Nolthenius ontstaat uit de toepassing van de octoëchos op de 'cantilena romana' ¹⁷ het frankische gregoriaans. In Rome klonk zang die tonaal anders was, wellicht lossier, in ieder geval niet gerubriceerd door vier maal twee modi met bijbehorende psalmformules. Het is tevens de laatste stap die voorafgaat aan een adequate muzieknnotatie.

In het artikel 'Karolingische Renaissance und Gregorianischer Gesang' ¹⁸ onderzoekt Hucke de antifonale psalmodie op het punt van het gebruik van de modi met behulp van de door hem gekozen handschriften. Het gaat bij de antifonale mispsalmodie, de processieantifonen en de vespers tijdens de paasweek om Vat. lat. 5319 (Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms.lat. 5319, Rome, 12e eeuw) en bij de antifonale psalmodie in het officie om de handschriften Ro (Biblioteca Apostolica Vaticana, Arch.S.Pietro B 79, 12e eeuw) en Lo (Londen, British museum, Ms.Add. 29988, herkomst mogelijk Rome, 12e eeuw). Eén van de resultaten van zijn onderzoek is het inzicht dat het systeem van de 8 psalmtönen niet in Rome is ontstaan. Met verschillende voorbeelden probeert Hucke dit aan te tonen. Zo noemt hij het tonarium van St. Riquier, dat stamt uit het einde van de 8e eeuw, terwijl het oudste, ons bekende, tonarium uit Rome veel jonger is: tweede helft van de 13e eeuw. Veeleer is het de karolingische renaissance zelf die het systeem van de psalmtönen oplevert vanuit een poging de liturgische zangpraktijk te verbinden aan de muziektheorieën uit de antieke Oudheid en aan byzantijnse invloeden.¹⁹

Het monochord, de muziektractaten, de tonaria. Notker Balbulus benoemt het probleem van het geheugen in het *Liber ymnorum* (ca. 880) en hij vertelt dat hij in het *Antiphonarium* van een priester uit Jumièges ziet dat deze verzen heeft

geplaatst bij de slotmelismen van de Alleluia's.

En dan ontstaat, ook voor het gregoriaans, datgene wat al, zij het in een andere vorm, bekend was aan Boëthius, zoals blijkt uit de *De institutione musica*: "De oude musici hebben wegens de besparing bij het schrijven – opdat het niet nodig was altijd de volledige namen van de snaren toe te voegen – bepaalde tekentjes uitgedacht, waarmee de namen van de snaren konden worden genoteerd, en zij hebben deze in toongeslachten en toonaarden verdeeld, tegelijkertijd met dit kortschrift nastrevend dat – wanneer ooit een musicus een melodie had willen schrijven boven een vers, gemaakt in de ritmische structuur van een metrum – hij deze tekens van tonen erbij schreef. Zo vonden zij op wonderbaarlijke wijze dat niet slechts de woorden van de liederen, die met letters werden geregeld, maar ook de melodie zelf, die door deze tekentjes werd kenbaar gemaakt, in het geheugen en de toekomst bleven bestaan".²⁰ Maar hoewel deze notatie zich aandient ontwikkelt er zich toch een eigen schrift, het neumenschrift, in allerlei streek- en tijdgebonden variaties.

In 1987 schrijft Levy een artikel getiteld 'Charlemagne's archetype of gregorian chant'.²¹ Hij legt zich toe op de mistraditie en onderscheidt dan twee archetypes, te weten die van de tekst en die van de tekst met neumen. Voor het eerst genoemde archetype bestudeert hij de volgende handschriften: 1. Rheinau, antiphonale missarum, eind 8e/begin 9e eeuw 2. Bland(iniensis), ant. miss., eind 8e/begin 9e eeuw 3. Monza Cantatorium, cantatorium, eind 8e/begin of midden 9e eeuw 4. Compiègne, ant. miss., laat 9e eeuw 5. Senlis, ant. miss., tussen 877-882 6. Corbie, ant. miss., kort na 853 7. Lucca fragment, lijst van adventgezangen, eind 8e eeuw 8. Monza, cantatorium, eind 8e/begin of midden 9e eeuw. Op grond van de overeenkomsten tussen de teksten vermoedt Levy dat er een karolingisch tekst-archetype bestaan heeft in de frankische gebieden rond 800. Op dezelfde wijze bestudeert hij een combinatie van handschriften met het oog op een karolingisch neumen-archetype. Het gaat hierbij om de volgende handschriften: 1. Laon 239, ant. miss., ca. 900-930 2. Chartres 47, ant. miss., eind 9e eeuw 3. St. Gallen 359, cantatorium, begin 10e eeuw 4. Laon fragment, cantatorium, ca. 900 5. Valenciennes fragment, ant. miss., eind 9e eeuw 6. Monza passage, ant. miss., begin 10e eeuw 7. Albi passage, ant. miss.(processionale), begin 10e eeuw. Hoewel Levy het aannemelijk acht om zich voor te stellen dat de neumennotatie pas werd toegevoegd aan de teksten nadat deze al een eeuw gestabiliseerd waren, lijkt het hem in de werkelijkheid voor de hand te liggen dat de traditie van het tekst-archetype en die van het neumen-archetype wat betreft functie en datering eerder op een verstrengelde wijze zich bij elkaar gevoegd hebben.

Het krijgen van inzicht in 'het' gregoriaans tijdens de karolingische renaissance is een lange zoektocht van studie en bezinning rondom essentiële vragen. Verwijst de aanduiding 'karolingische renaissance' op de eerste plaats naar een tijdsaanduiding of eerder naar het nastreven van een ideaal, namelijk de hang naar eenheid? En in welk perspectief komt het gregoriaans hierdoor te staan? De verschillende handschriften leiden tot een uiterst zorgvuldige benadering vanuit

de paleografie, de semiologie en de codicologie. Bovendien verwijzen de neumen naar de teksten (taalwetenschap) en de teksten naar de liturgie (theologie, kunstgeschiedenis) en de liturgie naar een beeld van de christelijke beschaving rondom de periode van Karel de Grote (mentaliteitsgeschiedenis). De bestudering van het gregoriaans vraagt daarom om een interdisciplinaire aanpak. Het is een onderwerp waartoe hier alleen een kleine aanzet gegeven kon worden. Moge dit stimuleren tot verder onderzoek van het karolingische gregoriaans waarin het detail nooit los werd gezien van een alomvattendheid. ■

NOTEN:

1. NOLTHENIUS, H.: *Muziek tussen hemel en aarde, De wereld van het gregoriaans*. (Amsterdam 1985), p.101
JACKSON, D.: *Van beitel tot vulpen, De geschiedenis van het schrift*. (Veenendaal 1981), p.63
2. NOLTHENIUS, H.: *Muziek tussen hemel en aarde, De wereld van het gregoriaans*, p.195: ad 92, noot 1
3. DE JONG, M.: "De school van de dienst des Heren: kloosterscholen in het karolingische rijk", in: *Scholing in de middeleeuwen (1995)*, pp.57-85
4. DE JONG, M.: "De school van de dienst des Heren: kloosterscholen in het karolingische rijk", p.59
5. SMITS VAN WAESBERGHE, J.: *De uitzonderlijke plaats van de ars musica in de ontwikkeling der wetenschappen gedurende de eeuw der karolingers*. (Den Haag 1947)
6. VELLEKOOP, C.: "Geheugen, kennis en muzieknotatie", in: *Oraliteit en schriftcultuur (1993)*, p.120
7. VELLEKOOP, C.: "Geheugen, kennis en muzieknotatie", p.121
8. VELLEKOOP, C.: "Geheugen, kennis en muzieknotatie", p.124
9. DE JONG, M.: "De school van de dienst des Heren: kloosterscholen in het karolingische rijk", p.64
10. NOLTHENIUS, H.: *Muziek tussen hemel en aarde, De wereld van het gregoriaans*. p.108, zie ook: p.93, 93 noot 1
11. VOGEL, C.: "La réforme liturgique sous Charlemagne", in: *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*, band II, (Düsseldorf 1966), p.218
12. KLOFT, M.: "Die Messfeier und ihre Kodifizierung", in: Fried, J.(ed), *794-Karl der Grosse in Frankfurt am Main, Ein König bei der Arbeit*, (Sigmaringen 1994), p.162
13. VOGEL, C.: "La réforme liturgique sous Charlemagne", p.217
14. VOGEL, C.: "La réforme liturgique sous Charlemagne", p.220
15. VOGEL, C.: "La réforme liturgique sous Charlemagne", p.221
16. VELLEKOOP, C.: "Geheugen, kennis en muzieknotatie", p.121
17. NOLTHENIUS, H.: *Muziek tussen hemel en aarde, De wereld van het gregoriaans*, p.106
18. HUCKE, H.: "Karolingische Renaissance und Gregorianischer Gesang", in: *Die Musikforschung (1975)*, band 28, pp.4-18
19. HUCKE, H.: "Karolingische Renaissance und Gregorianischer Gesang", pp.11-12
20. BOËTHIUS, *De institutione musica*, Friedlein, G. (ed), (Frankfurt a.M. 1966), pp.308-309
VELLEKOOP, C.: "Geheugen, kennis en muzieknotatie", p.124
21. LEVY, K.: "Charlemagne's archetype of gregorian chant", in: *Journal of the american musicological society (1987)*, band 40, pp.1-30

Inleiding

Wie in Milaan de San Ambrogio bezoekt en afdaalt in de crypte krijgt hem meteen te zien, Sint Ambrosius. Hij ligt er in vol ornaat, al 1600 jaar. Natuurlijk is er van hem niet veel meer over dan een verschrompeld geraamte, bekleed met de vergane rafels van wat ooit kostbare bisschopskleding moet zijn geweest. Maar toch, hoeveel van die gestalten uit de eerste eeuwen van het christendom zijn nog zo lichamelijk en zichtbaar onder ons als Ambrosius? Trouwens, wie wil weten hoe Ambrosius er bij zijn leven uitzag, hoeft maar een zijkapel van de kerk binnen te lopen, die met een mozaïek van Ambrosius is versierd. Het dateert van enige jaren na zijn dood en de afgebeelde persoon is zo levensecht en individueel dat algemeen wordt aangenomen dat het hier een weergave betreft door een kunstenaar die Ambrosius zelf nog moet hebben gezien.

Minstens zo opmerkelijk in Milaan is de aanwezigheid van een eigen rite die naar de oude kerkvader vernoemd is. In hoeverre die vernoeming een historische grond heeft, is moeilijk te zeggen. Wel lijkt het erop dat Ambrosius zich meer met de liturgie van Milaan heeft beziggehouden dan paus Gregorius met de Gregoriaanse. Hij is in ieder geval de onbetwiste 'uitvinder' van de kerkelijke hymne. Zijn eenvoudige liederen, uitblinkend door een elegante beknoptheid, worden nog dagelijks in het officie van de kerk gezongen. Ook voerde hij in Milaan het dubbelkorig psalmzingen in, een gebruik dat later algemeen is geworden. Evenals Ambrosius' belangrijke bijdrage aan de totstandkoming van het klassieke Eucharistisch gebed, de Romeinse Canon, gaat het hier om zijn invloeden op de algemene Romeinse liturgie en niet in het bijzonder om de Milanese. Middeleeuwse bronnen schrijven ook de ordening van de mis, de instelling van het nachtofficie, de ordening van de getijden en de refreinzang door het volk aan hem toe, alles op grond van passages uit zijn geschriften, die er in ieder geval op wijzen dat de liturgie een van de vele dingen was die de drukbezette Ambrosius bezighielden.

Het is moeilijk te zeggen of het de bijzondere figuur van Ambrosius of het hoge aanzien van de stad Milaan was die aan de lokale kerk zoveel prestige verleende. Hoe het ook zij, in ieder geval is het niet toevallig dat juist hier een eigen liturgie tot op de dag van vandaag overleefde. Het is de enige plaats in de roomskatholieke kerk waar een variant van de Latijnse rite met een heel eigen repertoire aan oude gezangen stand heeft gehouden. Overigens betekent dat niet dat je maar naar Milaan hoeft te gaan om Ambrosiaans te horen, want in de Italiaanse kerk hoor je nog minder Latijn dan in Nederland.

In het onderstaande willen we enkele algemene aspecten van de Milanese liturgie bespreken en op de Ambrosiaanse mis en vespers een nadere blik werpen.

Toenemende interesse

De belangstelling voor de Ambrosiaanse liturgie en haar gezangen is de laatste

jaren toegenomen. In de Milanese kathedraal vind je bij de hoofdingang enkele vitrines met grotendeels recente publicaties over dit onderwerp. In 1992 verscheen een fraai tweetalig fotoboek 'Il duomo di Milano e la liturgia ambrosiana/The Duomo of Milan and Ambrosian Liturgy' waarin met merkbare trots de pracht van de eigen rituelen wordt uitgemeten. Bovendien verschenen er diverse andere boeken en ook CD's die geheel of gedeeltelijk aan het Ambrosiaanse repertoire zijn gewijd. Op het goedkope label Naxos verscheen een representatieve en mooi gezongen bloemlezing van het Ambrosiaans terwijl in Nederland het USGK de integrale misliturgie bij Vanguard Classics uitbracht.

De grotere aandacht voor het Ambrosiaans hangt samen met de gestegen waardering voor het Gregoriaans. Het wordt hiermee vaak vergeleken, met als uitkomst echter veelal een mindere beoordeling. Het is echter maar de vraag of dat een vruchtbare benadering van de zaak is. Veel van de beoordelaars van het Ambrosiaans passen daarop onbewust de criteria toe die ze aan het Gregoriaans ontleend hebben en beoordelen de gezangen niet op hun eigen merites.

Bovendien is het vanzelfsprekend dat de Ambrosiaanse liturgie niet zo 'sophisticated' is als de zo lang en zo wijd gecultiveerde Gregoriaanse. Het Ambrosiaans werd pas vrij laat opgeschreven, in de twaalfde eeuw, toen ook het Gregoriaans al overgegaan was naar een stadium dat over het algemeen als minder wordt gevoeld en daarom 'decadent' wordt genoemd. Je zou die 'decadentie' kunnen omschrijven als een overmatige aandacht voor het detail ten koste van de grote vorm en als het loslaten van tot dan toe geldende algemene esthetische principes. De Ambrosiaanse notenslierten kunnen de een keer een 'oud' verschijnsel zijn en de andere keer een gevolg van de late neergang. Daarom is voorzichtigheid in de beoordeling geboden.

Dat, ondanks de late notatie, de liturgie zelf heel oud is, blijkt bijvoorbeeld uit de vesperantifonen voor de Besnijdenis des Heren, die terug lijken te gaan naar de tijd dat het Christendom nog met de heidense godsdiensten moest concurreren, dus minstens naar de vierde of vijfde eeuw. *Omnes dii gentium daemonia: Deus autem noster caelos fecit* (Alle goden van de heidenen zijn demonen, onze God echter schiep de hemelen), *Confundantur omnes qui adorant idola, qui gloriantur in simulacris suis* (Allen worden beschaamd die afgoden vereren, die hun beelden verheerlijken), *Domine, in civitate tua imagines ipsorum ad nihilum rediges* (Heer, in uw stad laat Gij van hun beelden niets over). In een van de voorbeden wordt gebeden voor de veroordelen *in metallis*, terwijl in het Romeinse rijk de dwangarbeid in de mijnen al in de derde eeuw was afgeschaft.

De oorsprong

De verspreiding van de christelijke liturgie in Europa wordt gekenmerkt door eenheid in verscheidenheid. Een veelheid van grotere kerkelijke centra die elk een eigen liturgie ontwikkelden die toch onderling gerelateerd waren. Die gerelateerdheid was het gevolg van een gemeenschappelijke herkomst maar ook door tussentijdse onderlinge beïnvloeding. De eigen ontwikkeling werd verder bepaald door een hoge mate van geïsoleerdheid, of juist door blootstelling aan veel vreemde invloeden. De Milanese liturgie is een uitgesproken voorbeeld van

het laatste. Milaan ligt immers in de Po-vlakte, aan de voet van de Alpen van waaruit een oude en belangrijke route van het noorden naar Rome voerde. Maar ook in de richting van oost naar west was Milaan een belangrijk tussenstation. Mede daarom maar ook omdat enige vroege bisschoppen uit het oosten afkomstig waren (Ambrosius' voorganger Auxentius zou niet eens Latijn gesproken hebben), vermoedt men dat de Griekse liturgie een sterke invloed heeft gehad. Aan bisschop Eugenius (midden vijfde eeuw) wordt door de traditie een aantal 'gezangen' toegeschreven, hoewel het waarschijnlijker is dat daarmee liturgische gebeden als pefaties worden bedoeld. Dat is in de tijd waarin de pausen Gelasius en Leo op dezelfde manier in Rome actief zijn. Vanouds is de stad een echt Europees kruispunt. Tamelijk in de nabijheid ligt bovendien Ravenna, dat tot de zesde eeuw een centrum van Byzantijnse cultuur was. Verder zijn in de tijd dat de germaanse stam van de Longobarden zijn rijk in noord-Italië had, Byzantijnse missionarissen daar actief geweest die ook de nodige sporen in de plaatselijke liturgie kunnen hebben achtergelaten. Het is allemaal moeilijk precies meer na te gaan, maar de algemene indruk is toch wel dat de invloed van de Byzantijnse liturgie aanzienlijk is geweest.

Conservatief

Opvallend is het geringe vermogen of de onwil van de Ambrosiaanse liturgie om zichzelf uit te breiden. In de eerste helft van de negende eeuw is het feest van Allerheiligen ingevoerd, maar de gezangen daarbij zijn hoofdzakelijk ontleeningen en aanpassingen (hier ook de typische *Laetetur*-opening (fa-sol-la) die correspondeert met de gregoriaanse *Gaudeamus* (do-re-la-teu-la); de zelfaanspoerende conjunctief suggereert een Grieks model). Terwijl het gregoriaans talloze alleluia-melodieën ontwikkelde, hield het ambrosiaans het op tien. Het aantal officie-antifonen beloopt in het gregoriaanse repertoire duizenden, bij het ambrosiaans honderden. Dit conservatisme en gebrek aan vernieuwing ligt ook wel in de lijn van de verwachting bij een oude traditie die ingesloten wordt door een andere die dominant en alomtegenwoordig is. Starheid is dan een logische verdedigingsreactie.

Het liturgisch jaar

De Ambrosiaanse liturgie is op de eerste plaats een kathedrale liturgie, hoewel de nieuwbouw van de kathedraal in 1386 niet tot veel liturgische wijzigingen voerde. Karakteristiek zijn aanwijzingen als 'in choro' en 'in baptisterio'. Er wordt wel aangenomen dat er ook nog een aparte kloosterrite geweest is, maar daar is nooit een bewijs van gevonden.

De liturgie viel oorspronkelijk uiteen in een winterdeel (*pars hiemalis*: van de derde zondag van oktober (Kerkwijding) tot Paaszaterdag) en een zomerdeel (*pars aestiva*: de rest van het jaar, te beginnen met de vespers van Paaszaterdag). Voor de bouw van de grote gotische dom werd de kathedrale liturgie immers gevierd in een dicht bij elkaar liggende zomer- en winterkerk (*ecclesia aestiva/minor resp. hiemalis/major*). De gehele Milanese liturgie is overgeleverd in een honderdtal manuscripten, waarvan 34 antifonales voor de winter en 31 voor

de zomer. Verder zijn er 12 psalteria/hymnarii, 9 processionales en 7 exemplaren van het officium mortuorum, het dodenofficie bekend.

De belangrijkste eigenaardigheden van het Milanese kerkelijk jaar in de oude ordo waren de volgende:

1. De advent bestaat uit zes weken in plaats van vier. Het Sint-Maartensfeest (11 november) staat dan ook aan het begin van het Sanctoriale.
2. De dagen tussen de laatste zondag van de Advent en Kerstmis worden '*De exceptato*' genoemd, een aanduiding waar geen bevredigende verklaring voor bestaat. Vaak wordt het als een verbastering van '*De expectato*' verklaard, naar het Latijnse woord voor 'verwacht'. (Het lijkt uiterst onaannemelijk dat zo'n verbastering onder Latijnse geleerden zou kunnen optreden. Het ligt meer voor de hand om van de letterlijke betekenis uit te gaan, waarbij het werkwoord *exceptare* als 'uitnemen' moet worden begrepen. De tijd tussen Advent en Kerstmis is immers 'uitschuifbaar' en bestaat jaarlijks uit een wisselend aantal dagen die uitgezonderd zijn van de normale vaste ordening.)
3. De zondag na Driekoningen heette '*Christoforia*' of '*Reditus Christi ex Aegypto*'.
4. Er is geen Aswoendag. De Vasten begint met een zondag. Het voorwoord van het nieuwe missaal stelt voor het askruisje op de maandag daarop uit te delen.
5. De zaterdag voor Palmzondag is de '*Sabbato in Traditione Symboli*', de dag waarop vroeger de doopleerlingen werden onderwezen in de geloofsbelijdenis (symbolum).
6. De eerste dagen van de Goede Week (II, III, en IV) worden de '*Feriae in Authentica*' genoemd. Witte Donderdag heet, als in de Romeinse liturgie '*in Coena Domini*', Goede Vrijdag echter '*in Parasceve*'.
7. Net als in de Gallische liturgie zijn er in de Paasweek dagelijks twee missen. De eerste ('*Pro Baptizatis*') in de winterkerk, de tweede ('*De solemnitate*') in de zomerkerk. De dagen na Pasen worden '*in Albis*' genoemd, naar de witte gewaden van de juist gedoopten. Beloken Pasen, wanneer deze gewaden weer worden uitgedaan, heet dan ook '*Dominica in Albis depositis*'.
8. Pinksteren wordt voorafgegaan door drie smeekdagen (*in Litaniis Minoribus*). Ook zijn hier als op de dagen van de Paasweek twee missen ('*Pro Baptizatis*' en '*De Solemnitate Pentecostes*').
9. In de aanduiding van de zondagen na Pinksteren valt vooral op dat het feest van Sint Jans Onthoofding (29 augustus) als een belangrijk liturgisch markeringspunt wordt gezien. Er worden vijf *Dominicae post Decollationem* onderscheiden. Begrijpelijker is dat bij Kerkwijding (derde zondag van oktober) dat door drie *Dominicae post Dedicationem* wordt gevolgd.

Veel van deze Milanese eigenaardigheden zijn in de nieuwe ordo bewaard gebleven. Helaas is op het moment van het schrijven van dit artikel het nieuwe missaal slechts gedeeltelijk in gekopieerde vorm beschikbaar, zodat we er hier geen preciese opgave van durven doen. Wel blijkt dat eigen namen van de zondagen van de Vasten bewaard zijn gebleven: *Dominica in Capite Quadragesi-*

mae, de Samaritana, de Abraham, de Caeco, de Lazaro. Interessant is dat ook de oude gewoonte om op de vrijdagen van de Vasten geen mis te vieren is gehandhaafd. Daar wordt alleen van afgeweken voor de hoogfeesten van Sint Jozef en Maria Aankondiging.

De misgezangen: proprium

Vanouds kent de reguliere Milanese mis liefst zeven momenten waarop een wisselend gezang klinkt. Met Kerstmis, Driekoningen en Pasen komt daar bovendien een achtste vóór het evangelie bij (het 'Ante Evangelium'). Omdat na het epistel in de vastentijd en in de dagen voor Kerst geen Hallelujah klinkt maar een met de Romeinse 'Tractus' corresponderende 'Cantus', brengt dat het totaal aantal genres aan wisselende misgezangen in de Ambrosiaanse liturgie op negen. De keuze van de gezangen is belangrijk geringer dan in het Gregoriaanse repertoire. Zo bevat het Antiphonale Missarum, het Milanese boek van misgezangen en dus de tegenhanger van het Graduale Romanum, een afdeling '*Commune Dominicale*' waaruit de gezangen voor de zondagen door het jaar kunnen worden gekozen. Deze kennen dus geen vaststaand proprium als in de Romeinse mis.

1. *Ingressa*
2. *Psalmellus*
3. *Hallelujah*
4. *Vastentijd/dagen voor Kerst: Cantus*
5. *Kerst, Driekoningen, Pasen: Ante Evangelium*
6. *Post Evangelium*
7. *Offertorium*
8. *Confractorium*
9. *Transitorium*

ad 1. De *Ingressa* komt ongeveer overeen met de *Introitus* van de Romeinse mis. Ze heeft echter geen verzen en wordt maar eenmaal gezongen. Dat hangt samen met een verschuiving in haar liturgische functie. Het wordt niet meer zozeer gezongen als intredegezag, maar als begeleidende antifoon bij het bewieroken van het altaar aan het begin van de mis.

ad 2. De *Psalmellus* ('psalmpje') komt overeen met het Graduale. De *Psalmellus* van Driekoningen heeft twee verzen, die van Goede Vrijdag liefst zes. Onduidelijk is of na elk vers een repetenda gezongen moet worden. Er zijn zo'n 160 *Psalmelli* overgeleverd, waarvan tweederde voor de woorddienst in de mis bestemd was.

ad 3. Zeer karakteristiek zijn de Ambrosiaanse Hallelujahs. In tegenstelling tot de Romeinse tegenhanger bestaan ze uit drie verschillende onderdelen: Een eerste jubilus, het vers, en een tweede, grotere jubilus die belangrijk van de eerste verschilt. De jubili voor en na het vers worden respectievelijk als *melodia prima* en *melodia secunda* aangeduid, wat al aangeeft dat ze als twee verschillende items werden opgevat, al is de tweede melodie vaak nog wel als een gevarieerde herhaling van de eerste te herkennen. Overigens is er maar een tiental

van dergelijke koppels van 'melodiae'. Sommige melodiae secundae hebben een zeer grote lengte.

ad 4. De Cantus is de Milanese Tractus met de al genoemde eigenaardigheid dat ze behalve voor de Vasten ook in de laatste dagen voor Kerstmis voorgeschreven zijn. Uiteindelijk zijn het kunstrijke varianten van een en dezelfde reciteertoon. Meestal bestaat de Cantus maar uit een enkel psalmvers, het eerste van de betreffende psalm.

ad 5. Van het Ante Evangelium bestaan maar drie voorbeelden en het is eigenlijk alleen noemenswaard omdat het een liturgisch gezang is dat ook wel in andere niet-Romeinse tradities voorkwam. Het zijn tamelijk eenvoudige antifonen. Met Kerstmis en Pasen worden ze met een hallelujah besloten. Die van Driekoningen heeft een wat meer uitgewerkte, gelede en hymne-achtige melodie die, na een inleidende variant, drie maal herhaald wordt. Waarschijnlijk begeleidde deze gezangen de kleine processie waarmee het Evangelie-boek naar de lessenaar wordt gedragen.

ad 6. Post evangelium. Dit gezang, dat gezongen wordt na de evangeliëlezing (het nieuwe missaal laat in het midden of het direkt na de lezing of pas na de preek gezongen moet worden), komt in allerlei vormen voor; van zeer eenvoudig tot tamelijk georneerd. Het begeleidde na de lezing de terugkeer van de celebrant naar het altaar.

ad 7. Het Ambrosiaanse offertorium heeft in tegenstelling tot het Gregoriaanse nog regelmatig een vers. Er zijn er zelfs drie met twee verzen. Tussen de Ambrosiaanse offertoria en hun verzen bestaat gemiddeld een grotere muzikale samenhang dan bij de Gregoriaanse offertoria het geval is. De offertoria uit het Commune Dominicale hebben alle een afsluitend, als afzonderlijk onderdeel genoteerd hallelujah.

ad 8. Het Confractorium is een antifoon die gezongen wordt na het eucharistisch gebed en voor het Pater Noster. De naam verwijst naar de breking van het brood, die in de Milanese liturgie op dat moment plaatsvindt. Als propriumge-zang komt het dus in functie overeen met het Agnus Dei, dat in de Romeinse liturgie een ordinariumge-zang is, maar pas na het Pater Noster gezongen wordt.

ad 9. Het Transitorium is het Milanese communiege-zang. Enkele zijn duidelijk aanpassingen van Gregoriaanse communio's. Ook hier treft weer hoe weinig typisch Ambrosiaanse gezangen binnen een genre zijn. Het Gregoriaans is typologisch veel verder uitgekristalliseerd.

De misgezangen: ordinarium

De Ambrosiaanse mis kent maar drie ordinariumgezangen: gloria, credo en sanctus. Er zijn ook maar enkele melodieën van bekend, van het credo zelfs maar één, een eenvoudige reciteertoon. Overigens werd dit Credo al in de achtste eeuw ingevoerd (in de Romeinse mis pas in 1014) en wordt het net als in de Byzantijnse mis vóór de priefatie gezongen, wanneer de doopleerlingen de kerk hebben verlaten. Oorspronkelijk bestond er voor de mis ook maar één Gloria-melodie, later werden de versies voor het officie (waar het de functie van het Te Deum heeft) ook in de mis gezongen. Een van de vier door het Anti-

phonale Missarum gegeven Sanctus-melodieën is een citaat van het monumentale Kerst-offertorium *'Ecce apertum'*. Dat tekent de karigheid van het Ambrosiaans op dit punt. Er staat tegenover dat de tweede Gloria zo ongeveer de oudste liturgische melodie heeft die we kennen. In het Graduale Romanum staat het als vierde Gloria *'more ambrosiano'* van de afdeling *'Ad libitum'*. Het is een adaptatie van de *'Laus magna'*, een oude variant van de Gloria-tekst. Volgens een moeilijk te verifiëren bewering van Migliavacca zouden sporen van deze melodie gevonden zijn als heidens zonneliied op een stukje papyrus uit de tweede eeuw. Een Kyrie als de Romeinse mis kent de Milanese mis niet. Wel was er in de oude ordo een drievoudig Kyrie na het Gloria, dat echter liturgisch niets te maken heeft met het gezang op dezelfde tekst uit het Romeinse ordinarium. In de nieuwe Ambrosiaanse ordo is het -althans na het Gloria- komen te vervallen.

Vespers

Er is in de Milanese liturgie een aanmerkelijk verschil tussen de eerste en de tweede vespers. Oorspronkelijk waren er zelfs helemaal geen tweede vespers. In Milaan zijn die een late aanpassing aan de rest van de kerk. De eerste vespers voor een heiligenfeest, die het meest karakteristiek zijn en veel rijker dan de tweede vespers, hebben het volgende schema. Opvallend is de onhelderheid van structuur, vooral vergeleken met de Romeinse tegenhanger.

Schema eerste vespers,
oude ordo:

nieuwe ordo:

1. *Lucernarium*
2. *Hymne*
3. *Responsorium*
4. *Antifoon en psalm*
5. *oratie I*
6. *Antifoon en psalm*
7. *oratie II*
8. *Antifoon en Magnificat, Kyrie*
9. *oratie III*
10. *Psallenda I*
11. *Completorium I*
12. *Completorium II, Kyrie*
13. *oratie IV*
14. *Psallenda II*
15. *Completorium I*
16. *Completorium II*
17. *oratie V*
18. *slotriten.*

1. *Lucernarium*
2. *Hymne*
3. *Responsorium*
4. *Antifoon en psalm*
5. *oratie I*
6. *Antifoon en Magnificat, Kyrie*
7. *oratie II*
8. *Canticum ('Commemorazione del batesimo')*
9. *oratie III*
10. *Voorbeden*
11. *Pater noster*
12. *slotriten.*

Het schema van de nieuwe Ambrosiaanse vespers is ontleend aan een net verschenen Milanees vesperale in de volkstaal (zie literatuuropgave). Daaruit blijkt dat het onderscheid tussen eerste en tweede vespers, dat in de oude ordo vrij geprononceerd was, is komen te vervallen.

De Ambrosiaanse vespers beginnen met een kleine lichtrite, het aansteken van de kaarsen. Het lucernarium is een sfeervol begeleitend gezang, dat meestal refereert aan licht en duisternis. Het aantal is beperkt en de meeste gezangen zijn tamelijk eenvoudig. Een zeer fraai en dramatisch lucernarium is het *Dirigatur* (met twee prachtige verzen), dat echter alleen gezongen wordt op de vrijdag van de eerste Vastenweek. Onder Completorium (11,12 en 15,16) wordt een kort syllabisch gezang verstaan, dat nog het meest doet denken aan een versierd *versiculum*.

Nummer 8 in het schema van de nieuwe vespers wordt aangeduid als '*Commemorazione del batesimo*', dus een gedachtenis van het doopsel. In het voorwoord van het nieuwe vesperale wordt daar trots gewag van gemaakt als iets unieks van de Ambrosiaanse rite. In de praktijk blijkt dat unieke toch vooral tot de benaming beperkt te blijven want het correspondeert voor zover te zien volledig met het canticum, zoals dat als derde psalmodie in de nieuwe Romeinse vespers voorkomt. Vermeldenswaard is wel dat het bij feesten voor grote heiligen als Maria en Ambrosius vervangen wordt door een '*Salenda in onore*', een psallenda ter ere van die heilige. Zo blijft dit aparte genre processie-antifonen ook in de nieuwe ordo bewaard. ■

LITERATUUR:

Liturgische uitgaven:

Antiphonale Missarum, Rome 1935

Liber Vesperalis, Rome 1939

Missale Ambrosianum, Milaan 1981

Vespri delle domeniche e solennità, Milaan 1997

Secundaire literatuur:

JESSON, ROY: "Ambrosian Chant", in: Apel, Willi: *Gregorian Chant*, (Indianapolis 1990)

HUGLO/AUGUSTONI/CARDINE/MONETA CAGLIO: *Fonti e paleografia del Canto Ambrosiano*; Archivio Ambrosiano VII, (Milaan 1956)

LUCIANO MIGLIAVACCA: *Il canto ambrosiano; significato, valore, cenni storici*; Nuove Edizioni Duomo, (Milaan 1986)

NAVONI, MARCO (ed.): *Dizionario di Liturgia Ambrosiana*; Nuove Edizioni Duomo, (Milaan 1996)

HET RESPONSORIUM CUM INFANTIBUS UIT DE AMBROBROSIAANSE VESPERS

Arnoud Heerings

Het responsorium cum infantibus¹ is een responsoriaal gezang uit de Milanese vespers dat bestemd is voor een jongenskoor (of een koor van jonge geestelijken). De jongens traden aan tijdens alle eerste vespers van de heiligenfeesten² die in de Milanese kalender³ de aanduiding *solemne* hadden. Enkele voorbeelden zijn: het feest van Ambrosius (7 december), de Milanese martelaren Gervasius en Protasius (19 juni), aartsbischop Carolus (4 oktober), de apostelen Petrus en Paulus (29 juni), de aartsengel Gabriël (5 december), enz⁴. Omdat Epiphanie (6 januari) in de Milanese Kerk altijd in hoog aanzien heeft gestaan, hebben ook de eerste vespers van dit feest een RCI. In totaal gaat het om ongeveer 40 overgeleverde gezangen.

Het ambrosiaanse officie is van oorsprong een kathedraal officie met veel aandacht voor de pracht en praal van de liturgie. Het jongenskoor gaf extra glans aan de feestelijkheden.

De gebruikelijke plaats van het RCI is aan het eind van het eerste blok gezangen voor de psalmodie. Normaal wordt op deze plek een responsorium in choro gezongen. De meest voorkomende structuur van een avondgebed met RCI is:

Lucernarium

Antiphona in choro

Hymne

Responsorium cum infantibus

Psalmodie

Vier tot vijf gebeden afgewisseld met psalmen, het Magnificat en enkele andere gezangen

Slotzegen

Zoals blijkt uit deze structuur is het RCI geen reflectie op een lezing; het is een zelfstandig gezang. De rubriek 'cum infantibus' is waarschijnlijk aanvullend bedoeld zodat de facto sprake is van een responsorium in choro cum infantibus.

Tijdens de twee vespers van Pasen en in het Paasoctaaf heeft het RCI echter een geheel andere plaats en wordt het - verkleed als alleluia⁵ - tussen het tweede en het derde gebed gezongen. Toch is ook hier weer sprake van een uitzondering. Op de woensdag van het Paasoctaaf werd namelijk van oudsher een speciale vespers voor de kerkvader Ambrosius gevierd. Tijdens deze vespers werd het RCI *De ore prudentis* gezongen.

Op de zaterdag die het Paasoctaaf afsluit (Sabbato in Albis) heeft het RCI de rubriek 'in baptisterio cum infantibus'. Dit ten teken dat op deze dag het RCI in de doopkapel van de Dom van Milaan gezongen wordt. De bedoeling is natuurlijk duidelijk. De christenen werden in het vroege christendom veelal in de Paas-

Cla-rus Apostolus * N. virtu- tum gra-ti- a pol-lens. * Ad
cultum fi- de-i divina praedi-ca-ti-o- ne mul-tos
per- du-xit. Iterum: Clarus.. V. Be-a-
tus vir, qui non ab- i- it, in con-si-li-o impi-o-rum
et in vi-a pec-ca- to- rum non ste- tit. * Sed ad cultum....

Muziekvoorbeeld 1

nacht gedoopt en met deze gang naar de doopkapel werd hun de doop nog eens levendig in herinnering gebracht.

2. De muziek

2.1 De muzikale vorm van de Responsoria cum Infantibus

De muzikale vorm van het RCI in het *Vesperale* van Suñol is:

Respons - Herhaling R - Vers - Repentenda.

Het eerste respons wordt - na een initium door de voorzangers - door de schola gezongen, waarna het vermoedelijk door het jongenskoor herhaald wordt. Getuige het feit dat het RCI *cum* [= met] infantibus en niet *a* [= door] infantibus heet, hebben zij waarschijnlijk nimmer het gehele gezang gezongen. Een ander argument hiervoor is, dat het responsorium in choro - in feite eenzelfde gezang in een andere bezetting - dat normaal op deze plaats in de vespers ge-

zongen wordt de herhaling van het respons mist. Het vaak relatief korte en eenvoudige vers, ontwikkeld uit een psalmtoon, komt de voorzangers toe, waarna de schola de repetenda zingt.

Muziekvoorbeeld 1 [RCI *Clarus Apostolus* uit het commune apostolorum].

Let bij dit muziekvoorbeeld op de geraffineerde wijziging van het begin van de repetenda voor een soepele aansluiting met het vers⁶. Omdat het RCI op meerdere gelegenheden gezongen wordt - het is immers een communegezing - moet op de plaats van de N. (nomen = naam) de naam van de te vieren apostel ingevuld worden.

Het is aannemelijk dat in er in de historische praktijk meer herhalingen van het respons gezongen werden. Om deze herhalingen te variëren werden ze telkens anders 'geïstrumenteerd'. Het aantal herhalingen was afhankelijk van de rang van het feest.

2.2 De muzikale stijl van de Responsoria cum Infantibus

De responsoria behoren met de lucernaria tot de meest versierde gezangen van het ambrosiaanse officie en bevatten alle klassieke stijlkenmerken van het ambrosiaans⁷. Het feit, dat jongens (jonge geestelijken) het gezang uitvoeren heeft geen betekenis voor de stijl. Het RCI *Vidi speciosa* van het oude feest Visitatio B.M.V. (2 juli) doet bijvoorbeeld als offertorium dienst in de mis van het feest In Praesentatione B.M.V. (21 november). Als offertorium wordt het stuk echter uitgebreid met melodiae secundae (zie paragraaf 2.3).

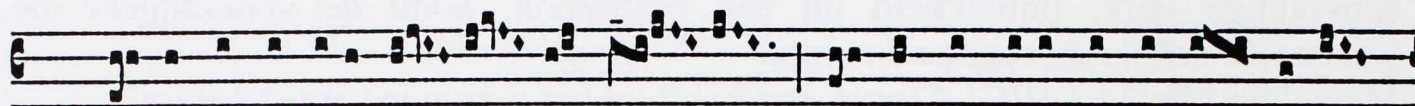
Veel RCI's bestaan uit lange boogmelodieën die bijna geheel uit sekundeschredes bestaan. Aangezien de vroegste geneumeerde Antifonaria pas uit het begin van de 12de eeuw stammen, kan de precieze ouderdom van de gezangen moeilijk bepaald worden. De 'opvulling' van de melodieën met sekundes doet echter een relatief late ontwikkelingsfase vermoeden. De melodiën onttrekken zich aan een strikte classificatie van de acht kerktoonsoorten. Het ambrosiaans cadenseert bij voorkeur met een tertsva. Zie bijvoorbeeld muziekvoorbeeld 1; de beide zinnen van de tekst van het corpus sluiten met een dergelijke cadens af (op *pollens* en *perduxit*).

Vaak is sprake van zeer lange melismen, die - zoals blijkt uit het vers van hetzelfde muziekvoorbeeld - worden opgebouwd uit korte pregnante motieven. Veel verzen van de RCI's zijn adaptatiemelodieën. Een groot aantal verzen gaat uit van een standaardmelodie die vaak zeer kunstig aan de nieuwe tekst wordt aangepast. De melodie is duidelijk aan een psalmtoon ontleend; er is een stereotype begin en einde van zowel het eerste als het tweede psalmvers.

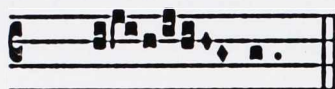
Vergelijk muziekvoorbeeld 2 [Vers van het RCI *Amo Christum* van het feest van Agatha (21 januari)] met muziekvoorbeeld 3 [Vers van het RCI *Priusquam te formarem* van het feest van de geboorte van Johannes de Doper (24 juni)]

Zelfs muziekvoorbeeld 1 maakt gebruik van deze typemelodie, maar deze is geheel onder de muzikale oppervlakte verdwenen.

Het ambrosiaans wordt gekenmerkt door een rigoureuus muzikaal extremisme. Eenvoudige gezangen zijn uitermate simpel en in de complexe gezangen is vaak sprake van een teugelloze melismatische expantie. Dit laatste stijlkenmerk is ook

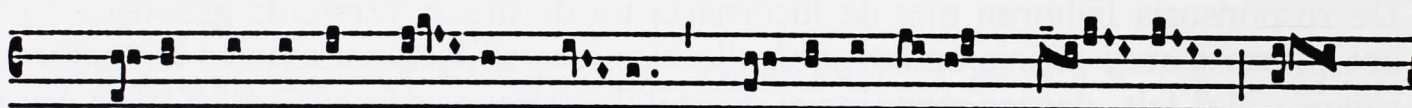

¶ Mel et lac ex ejus o- re sus ce- pit, et sanguis ejus orna-vit genas

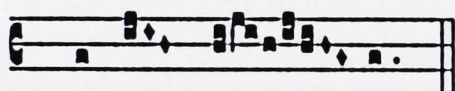

me- as.

Muziekvoorbeeld 2

¶ Mi-sit Dominus ma- num su- am, et te-ti-git os me- um, et

di-xit mi- hi:

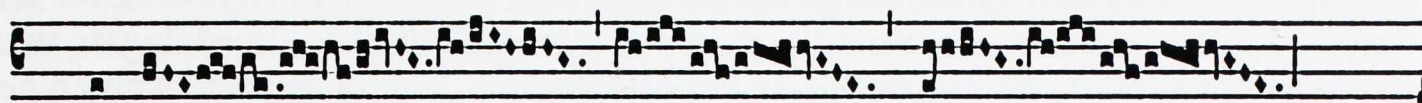
Muziekvoorbeeld 3

in de RCI's terug te vinden; het vers van het RCI *Isti sunt duae olivae* van het feest van de apostelen Petrus en Paulus (29 juni) gaat eveneens uit van de standaardmelodie, maar hier is het stramien geheel bedolven geraakt onder de lange melismen.

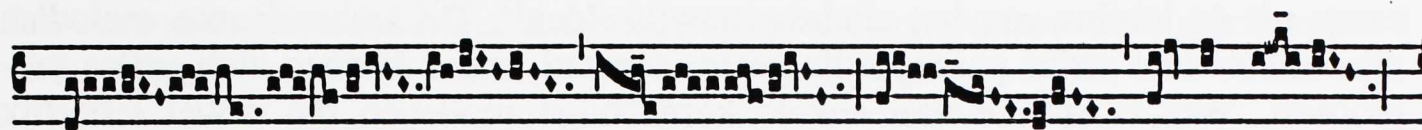
In tegenstelling tot het gregoriaans gaat het ambrosiaans de (hoge) ti in combinatie met de fa niet uit de weg. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de bizarre passage uit het vers van het RCI *Dum perambulet* van het feest van de apostel Andreas (30 november), die bijna nader inzien een getransponeerde versie is van het vers van muziekvoorbeeld 1. Is hier sprake van een zeer indringende roep om gehoor bij God?

2.3 Melodiae

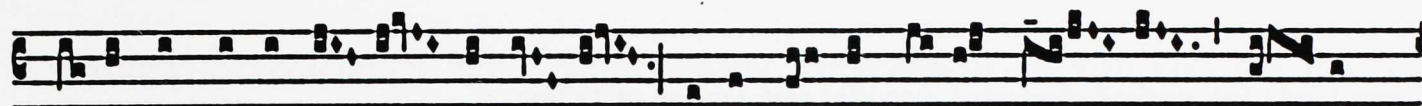
Op zeer bijzondere feesten, zoals de feesten van twee apostelen, Epiphanie en het feest van de martelaren Nazarius en Celsus (28 juli) kregen de laatste woorden van de repetenda van het RCI lange (facultatieve) melismen die melodiae genoemd worden⁸.

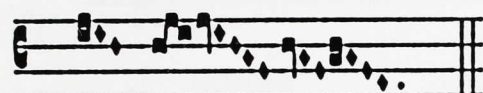
¶ In o-

mnem ter-ram

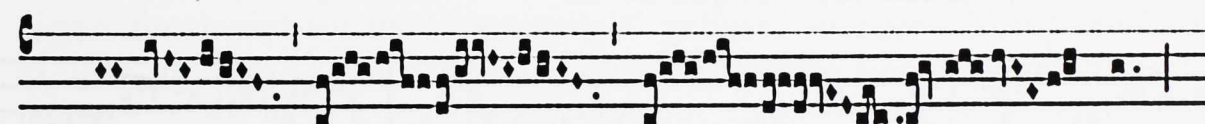

ex-i-vit sonus A- po- sto-lo- rum, et in fi- nes or-bis ter- rae ver- ba

c- o- rum.

Muziekvoorbeeld 4

¶ Exau-

di, De-us,

Muziekvoorbeeld 5

De muzikale vorm bij Suñol wordt dan:

Respons - Herhaling R. - Vers - Repetenda + melodiae

De melodiae⁹ zijn ontstaan uit de behoefte om nog meer variatie aan te brengen aan de herhalingen van het respons. Sommige gezangen hebben zelfs twee melodiae (melodiae primae en melodiae secundae). Hiley geeft in dit verband zelfs de volgende structuur:

Respons (solist), Herhaling R. (koorleider en jongens), Herhaling R. (schola)
Vers (schola)

Repetenda met melodiae primae (koorleider en jongens), Herhaling Respons (schola), Herhaling Repetenda met melodiae secundae (koorleider en jongens)¹⁰.

De melodiae kwamen aanvankelijk alleen in de Mis voor en zijn vrijwel zeker uit improvisaties ontstaan. In de Mis ging het om melodische uitweidingen van (vooral) het alleluia, de psalmellus en het offertorium. Vanuit de Mis kwamen de melodiae in het officie terecht¹¹. De melismen vertonen grote gelijkenis met de structuur van de gregoriaanse sequentiae die zich ongeveer vanaf de negende eeuw uit de jubilus van het alleluia ontwikkelden¹². De ambrosiaanse melodiae zijn echter niet strikt paarsgewijs gestructureerd, maar kunnen zich vrijer ontplooiën. Wel is sprake van enkele kernachtige motieven die ofwel letterlijk herhaald worden dan wel vrij door de melodie zwerven.

Muziekvoorbeeld 6 [RCI *Ecce completa* van Epiphanie]¹³:

repetenda (als onderdeel van het respons) met gewone afsluiting:

Hic est Fi-li-us me-us, in quo be- ne com- pla-cu- i.

repetenda (na het vers) met melodiae:

Hic est Fi-li-us me-us, in quo be-ne

com- pla- cu- i.

Muziekvoorbeeld 6

3. De teksten

3.1 De Bijbel

Een relatief klein aantal RCI's ontleent zijn tekst rechtstreeks aan de Bijbel (zowel het OT als het NT). De teksten worden altijd met zorg bij de feesten geselecteerd. Bij de teksten die rechtstreeks uit de Bijbel komen, is sprake van

een opvallend aantal tekstvarianten. Dit komt omdat in Milaan - net als in de Oud-Romeinse traditie - lange tijd een *Vetus-Latina*-editie¹⁴ in gebruik was. Deze latijnse bijbelvertaling werd pas in de zevende eeuw vervangen door de Vulgaat¹⁵. In de liturgische boeken zijn echter nog veel sporen van deze *Vetus Latina* terug te vinden.

De verzen van het RCI bestaan (bijna) altijd uit een psalmvers. Vooral psalm 1 is favoriet:

Gelukkig de man die niet treedt in het overleg van de bozen, op de weg van de schenders geen voet zet.

Sommige tekstvarianties zijn echter bewust aangebracht en zijn niet het gevolg van verschillende bijbelvertalingen. In muziekvoorbeeld 4. luidt de tekst (uit psalm 18) in vrijwel alle latijnse psalmvertalingen: *in omnem terram exivit sonus eorum*. Dit psalmvers is bewust veranderd in: *in omnem terram exivit sonus Apostolorum*.

3.2 Bewerkingen

Soms ondergaan de bijbelse teksten ten dienste van een goede aansluiting en een dramatisch effect een kleine bewerking. Achtergrond van een dergelijke bewerking is veelal een verandering van de vorm¹⁶. Laten we in dit verband eens kijken naar het RCI *Descendit Gabriel Angelus* van het feest van de aartsengel Gabriël¹⁷. Allereerst is in de Vulgaat slechts sprake van een engel des Heren; hier wordt de engel Gabriël ten tonele gevoerd. Maar goed, wie wil er op zijn eigen feest niet uit de 'anonimiteit' gehaald worden? Ten tweede heeft de tekst (Lucas 1, 11-13) ten behoeve van de muzikale vorm enige aanpassingen ondergaan:

Corpus	[<i>nieuwe tekst</i>] De engel Gabriël daalde af naar Zacharias, zeggende:
Repetenda	[vers 12] vrees niet want je gebed is verhoord en je vrouw Elizabeth zal een kind baren en je zult hem noemen: Johannes (<i>wordt vanaf het begin herhaald</i>).
Vers:	[vers 11] En Zacharias, dit ontsteld ziende, werd bevangen door een hevige vrees, maar de engel sprak tot hem (<i>terug naar het repentenda</i>):

Telkens wordt de spanning opgebouwd voor het volgende onderdeel; twee maal wordt de mededeling gedaan dat de engel iets gaat zeggen. Dit gebeurt in het volgende onderdeel. Als we ervan uitgaan dat de letterlijke tekst de oudste is, is het vreemd dat het lijkt alsof het corpus er in een later stadium bij gecomponeerd is. Is dit gebeurd om het frankische vormconcept van de repetenda mogelijk te maken? De bronnen geven geen antwoord. Bovendien worden in de huidige vorm eerst de verzen 12-13 gezongen en pas daarna vers 11. In de oorspronkelijke structuur (?) waren deze fragmenten waarschijnlijk omgedraaid. Ook is het

vers van dit RCI een van de weinige verzen op een niet-psalmtekst. Al met al is het zeer aannemelijk dat dit stuk een aantal bewerkingen heeft ondergaan.

3.3 Nieuwe teksten

In tegenstelling tot de Romeinse liturgie vond men het in Milaan geen bezwaar om voor het officie nieuwe, niet-bijbelse teksten te gebruiken. Veel RCI's hebben dan ook nieuwe, veelal aan de hagiografie¹⁸ ontleende teksten over de te vieren heilige(n). In het RCI *Orante sancto Clemente* van het feest van paus Clemens (23 november) lezen we bijvoorbeeld het apocalyptische beeld dat aan de biddende paus het Lam Gods verscheen. Onder een pootje van het lam bevond zich een levende bron, waaruit een nimmer aflatende stroom naar de stad Gods voerde. Een ander voorbeeld: in het RCI *Beatus Petrus* van het feest van Apollinaris (23 juli) vernemen we dat Petrus aan Apollinaris gebiedt om naar Ravenna te gaan om daar een doopsel van bekering te prediken. Een derde voorbeeld betreft het RCI *Nunc, frater* van het feest van Satyrus, de broer van Ambrosius (17 september). De tekst van dit RCI is genomen uit de lijkrede van Ambrosius op zijn overleden broer.

In muziekvoorbeeld 1 kwamen we reeds het RCI *Clarus Apostolus* tegen. Dit gezang doet niet alleen dienst bij feesten van een apostel die zelf geen eigen RCI hebben, maar heeft ook op tal van andere feesten een plaats. Wel moeten dan de eerste woorden van de tekst aangepast worden. Bij een feest van een Evangelist krijgen we: *Clarus Evangelista*. Bij feesten van een martelaar: *Clarus Martyr*, bij een bisschop *Pastor bonus* en bij feesten van een maagd-martelares: *Clara Virgo et Martyr*.

Een aantal vrije teksten begint met een stereotype aanhef: *Isti sunt duo viri* [dit zijn twee mannen], *Hi sunt* [deze hier zijn], enz. hetgeen op een oude Oosterse invloed wijst.

4.1 Besluit

Het jongenskoor speelde ook op andere plaatsen in de ambrosiaanse liturgie een belangrijke rol, niet alleen tijdens de reguliere Mis (psalmellus en alleluia) maar ook tijdens speciale liturgische gelegenheden. Op de zondag voor de veertigdagentijd bijvoorbeeld zongen zij vanuit het koor het laatste alleluia. Op Witte Donderdag zongen zij al lopend rond het altaar de antifoon *Coenae tuae mirabili hodie* (op een zeer oude byzantijnse tekst uit de zesde eeuw) en op Stille Zaterdag voerden zij het Canticum Puerum (Dan. 3, 52-56) uit. Ook in andere liturgische tradities is sprake van 'responsoria met kinderen': te denken valt aan het responsorium uit de gallicaanse mis en de sonus uit het mozarabische officie. ■

LITERATUUR:

- BAILEY, T.: *The Ambrosian Alleluia* (Englefield Green, 1983).
BAILEY, T.: "Ambrosianischer Gesang", in: *Fincher* 1994, 521-546.
BAROFFIO, B.: "Ambrosianische Liturgie", in: *Fellerer* 1972, 191-204.
BAROFFIO, B.: *Die Offertorien der ambrosianischen Kirche: Vorstudie zur kritischen Ausgabe der mailändischen Gesänge* (Diss., Köln, 1964).
HILEY, D.: *Western Plainchant: a Handbook* (Oxford, 1993).
MIGLIAVACCA, L.: *Il canto ambrosiano* (Milaan, 1986).

MONETA CAGLIO, E.: "I responsori 'cum infantibus' nella liturgia ambrosiana", in: *Castiglioni Festschrift* 1957, 481-574.

SUÑOL, G.: *Liber vespertialis juxta ritum sanctae ecclesiae Mediolanensis* (Rome, 1939).

Vespri delle dominiche e solennità (Milaan, 1997)

ZIJLSTRA, A.M.J. : *Zangers en schrijvers. De overlevering van het Gregoriaans van ca. 700 tot ca. 1150* (Diss., Utrecht, 1997).

NOTEN:

1. Latijn: responsorie met kinderen. In dit artikel zal ik verder de aanduiding RCI gebruiken. Alternatieve aanduidingen in de ambrosiaanse Antiphonaria zijn: *responsorium cum pueris* en *responsorium cum parvulis*.
2. Een heiligenfeest had gewoonlijk twee vespers. Met de eerste vespers op de vooravond van een feest werd reeds op dit feest geanticipeerd.
3. Met 'kalender' bedoel ik de kalender van het aartsbisdom Milaan oude ordo (voor het Tweede Vaticaans concilie).
4. Dit artikel is gebaseerd op het *Vesperale* van Suñol. Of dit praktische gezangboek een historische praktijk weergeeft, is omstreden.
5. Deze RCI's in de vorm van alleluia's (de cyclus *Venite exultemus*, *Dominus regnavit* en *Praeveniamus*) vertegenwoordigen een zeer oude laag binnen de ontwikkeling van het alleluia (begin zesde eeuw). Teksten en melodiën (?) gaan waarschijnlijk terug op byzantijnse modellen. In het kader van dit artikel gaat het echter te ver om hier op in te gaan.
6. De muziekvoorbeelden zijn letterlijk uit het *Vesperale* van Suñol overgenomen. Suñol's transcripties zijn echter niet zonder kritiek gebelevend en kunnen de moderne toets der kritiek maar moeilijk doorstaan. Er zijn echter geen alternatieven.
7. Hiermee mag niet de suggestie gewekt worden dat het ambrosiaans een homogeen repertoire is. Integendeel, in het ambrosiaans zijn zeer veel muzikale lagen vertegenwoordigd.
8. In de milanese handschriften (bijv. *Bedero di Val Travaglia Ms B*, p.255) komt ook de aanduiding *tractus* voor. In de mozarabische traditie is sprake van vergelijkbare *melismae prolixae*.
9. Let op de meervoudsvorm *melodiae* i.p.v. *melodia*. Het meervoud is bedoeld om uit te drukken dat *melodiae* bestaan uit meerdere muzikale frases die op één adem gezongen worden.
10. Hiley, 542.
11. Laon Ms 263 geeft *melodiae* voor responsoria uit het gregoriaanse officie.
12. Net als de gregoriaanse alleluia's worden de *melodiae* in de handschriften bij elkaar genoteerd en niet als onderdeel van het *proprium* van een bepaald feest.
13. Dit *responsorium* komt ook voor in de nieuwe ordo, maar hier is de rubriek 'cum infantibus' komen te vervallen. Het gezang heeft gewoon de italiaanse aanduiding: *responsorio*.
14. Verzamelwoord voor alle oud-latijnse-bijbelvertalingen die afwijken van de Vulgaat. In de omgeving van Ravenna, Brescia en Milaan werd lange tijd gebruik gemaakt van de zgn. *Itala*.
15. Zeer belangrijke bijbelvertaling in het Latijn door de kerkvader Hieronymus († 420).
16. Zie voor een interessante uiteenzetting over dergelijke tekst- en vormaanpassingen in het gregoriaans: Zijlstra, 1997, hfst 2 De negende eeuw: teksten over teksten; teksten over muziek.
17. Tekstbewerkingen duiden meestal op een relatief late ontstaansdatum. In het algemeen kan men stellen: hoe letterlijker de tekst, hoe ouder het gezang.
18. Vaak gaat het in dit geval om compilaties uit de *vitae* of de *passiones* van heiligen.

INTERPRETATIE EN DIRECTIE VAN HET GREGORIAANS

Louis Krekelberg

Door mijn werk ben ik vaak in de gelegenheid om gregoriaanse koren te beluisteren. Het valt mij dan op dat de opvattingen over de interpretatie van het gregoriaans en het dirigeren ervan vaak ver uit elkaar liggen.

Het laatste festival van Watou (mei 1997) en heel recent het gregoriaans weekend van de AISCGre te Vaals (oktober 1997) zijn voor mij aanleiding enkele zaken op papier te zetten: drie constateringën die ik graag kwijt wil.

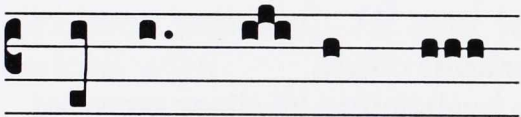
1. Voor een goede interpretatie van het gregoriaans is het niet nodig de verschillen tussen verbrede en niet verbrede noten extra te benadrukken.

Dat gebeurt immers ook niet bij een natuurlijke declamatie.

Bij sommige koren is het verschil zó groot, dat er in de melodische lijn van die 'abrupte bulten' ontstaan die als onmuzikaal betiteld kunnen worden. Bovendien is die benadrukking onnodig. De betekenis van de tekst kan even goed, of beter, overgebracht worden, zonder die extra verbredingen.

Enkele voorbeelden:

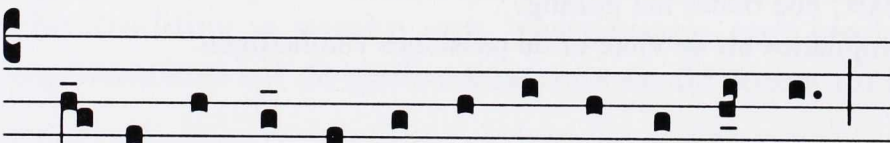
GT blz. 47, 6 introitus *Puer natus est:*

Pu- er na- tus est

De sol en de re van de pes quadratus hoeven niet als twee trompetstoten te klinken om het woord *Puer* naar voren te halen. Weten dat er een staat is voldoende. Natuurlijke declamatie doet de rest.

GT blz. 680, 1 antifoön *Habitabit*:

Ha- bi- tá- bit in ta- ber-ná-cu- lo tu- o,

Een lichte verbreding van *Ha-* is voldoende. Daarna wordt aandacht gevraagd voor het woordaccent *-na-*, dat een *klein* agogisch accent krijgt net als bij declamatie.

Dat de derde noot van de salicus op *aeternam* verbreed is hoeft niet extra lang benadrukt te worden.

De noten van de torculus en clivis op *semper* hoeven niet dubbel zo lang gemaakt te worden om aandacht voor dit woord te vragen.

The first staff of music shows a sequence of notes starting from a common C-clef. The notes are: G4 (quarter), A4 (quarter), B4 (quarter), A4-G4 (beamed eighth notes), F#4 (half), E4 (half), D4 (half), C4 (half). There is a double bar line after the second measure.

Door *Nihil* al te veel te verbreden, komt het los te staan van de rest van de zin, terwijl de tekst als een doorlopend geheel beschouwd dient te worden.

2. Kenmerkend voor een goede dirigent is niet, dat hij (zij) **alles** aangeeft, maar dat aandacht van de koorleden gevraagd wordt daar waar dat nodig is.

Hoe komt het toch dat er juist bij het gregoriaans zo druk gegeesticuleerd, zo gedetailleerd gedirigeerd wordt? Is dat onder invloed van de theorie dat alle neumen in de ruimte uitgetekend moeten worden? In die theorie geloof ik niet.

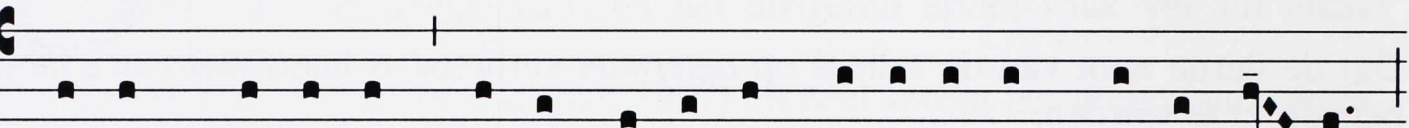
En als er in de neumennotatie puntjes verschijnen en celeriters worden toegevoegd, worden veel dirigenten nog eens extra actief. Onrustige, wilde gebaren dwingen de zangers om licht (!) naar een bepaalde noot toe te zingen. Ik constateer dat dit averechts werkt. Door die veelheid van gebaren wordt de directie onduidelijk en de zangers (en toehoorders) onrustig.

Ik wil pleiten voor een meer sobere wijze van dirigeren. Soms kan zelfs **niet** dirigeren en het koor luisterend volgen zeer effectief werken. De koorleden worden opnieuw attent. Bovendien bestaat er nog een repetitie, waar duidelijke

afspraken gemaakt kunnen worden, zodat veel overbodige gebaren achterwege kunnen blijven.

Omdat ik niet de mogelijkheid heb het een en ander praktisch en mondeling toe te lichten volgen hier enkele voorbeelden op schrift ter verduidelijking.

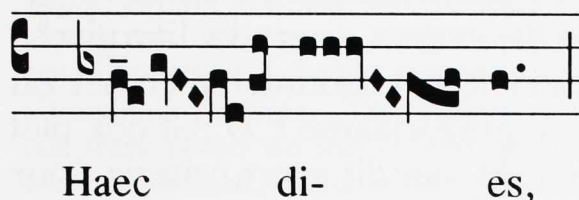
GT blz. 124,1 communio *Videns Dominus*:

Drukke gebaren helpen niet om zo'n passage met veel celeriters licht te zingen. Zo weinig mogelijk gebaren en een uitnodigend gebaar voor *universórum* zal een beter resultaat opleveren.

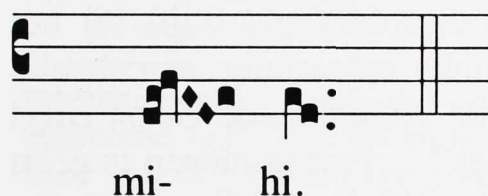
Onnodig is ook om de noten van de tristropha apart aan te geven. Over de wijze van repercuteren kunnen tijdens de repetitie afspraken gemaakt worden.

GT blz. 196, 8 graduale *Haec dies*:

Geen overbodige gebaren om de zangers naar de laatste noot (do) van *Haec* te leiden, maar na de inzet alleen maar een uitnodigend gebaar voor die betreffende do, waarna onmiddellijk *dies* volgt.

GT blz. 278, 7 introitus Domine: mihi:

Wil men deze bekende formule licht laten klinken, maak dan zo weinig mogelijk beweging. Geef de inzet aan en vraag aandacht voor de verbrede virga. De rest loopt vanzelf.

3. De derde constatering houdt een troostrijke gedachte in, speciaal voor die koren waarbij de dirigent zo druk in de weer is.

Ik vraag bij voorbaat excuus aan die collega's, die zich aangesproken voelen, maar toch.....

Gelukkig zingen koren niet altijd precies wat hun dirigent aangeeft.

Zou dat wel zo zijn dan zou er een soort gregoriaans klinken waar niemand blij mee kan zijn. ■

NOGMAALS MEDIA VITA

CD bespreking

De redactie ontving een reactie op de CD bespreking van Arnoud Heerings in onze vorige aflevering (TvG 1998-1, pp 34-35).

Als niet-deskundige op het gebied van het gregoriaans kan ik niet volledig op de kritiek van de heer Heerings ingaan: de theoretische, technische details gaan ver boven mijn kennis. Dus de heer Heerings kan best gelijk hebben met zijn vergelijkingen van verschillende teksten en met zijn bezwaren over de liturgische authenticiteit van de CD. Ik kan deze observaties echt niet beoordelen en het zal mij niet verbazen als 99 % van de kopers van zo'n gregoriaanse CD dat ook niet zouden kunnen. Dat de heer Heerings gebruik maakt van dit soort criteria voor het beoordelen van een artistieke uitvoering, vind ik onjuist.

De bikkelharde oordelen van de heer Heerings over deze CD lijken voort te komen uit een streven naar een vorm van absolute artistieke purisme, die namelijk geen individuele expressie duldt: een koor dat ... "enige afstand genomen heeft van de traditionele Solesmes-praktijk". Evenzo artiesten die niet zijn gevormd door gevestigde kunstinstituten: "De schola bestaat niet uit professionele beroepszangers, maar er zitten wel voldoende goede zangers in het koor om een mooie opname mogelijk te maken." Vanuit dit enge blikveld blijft hij het koor en zijn uitvoering almaar denigreren: "ongericht en weinig spiritueel... maakt niet bepaald een contemplatieve indruk... blijft de vonk uit... de Geest zingt niet mee. Hij zwijgt terwijl het koor hard zijn best doet." ... Psalmodiëren is geen goedkoop kunstje dat je een paar repetities voor de opname leert." Ik was stomverbaasd dit te lezen!

Ik wil daarentegen mijn complimenten aan de Schola Cantorum Karolus Magnus en Stan Hollaardt geven: ik geniet nog steeds enorm veel van *Media Vita*. Juist de stem-onregelmatigheden in combinatie met de kathedraal-akoustiek vind ik heel charmant en fantasie-prikkelend; beelden van middeleeuwse monniken (die = zeker geen conservatoriumopleiding hadden) van een afgelegen klooster verschijnen bijna levend voor mijn ogen. Uiteindelijk is het effect geestverruimend en de luisteraar raakt door het mooie, rustgevend gezang van de schola in een contemplatieve stemming, ver verwijderd van alledaagse beslommeringen. Heel geslaagd, dus. En in tegenstelling tot de heer Heerings, raad ik deze CD wel aan. Volgens hem is dit "geen bijzondere productie". Als dat waar is, dan verdient de schola juist lof voor het feit dat ze met zo "een onbijzondere productie" er toch in slaagde de hogere sferen te bereiken.

Ik hoop dat u mijn commentaar bekend maakt aan zowel de heer Heerings als Stan Hollaardt.

Met vriendelijke groeten,

Laela Rubelik, Butskopweg 15, 1035 HV Amsterdam.

De redactie meent door plaatsing in deze aflevering aan deze wens te voldoen en ook onze lezers deze ontboezeming niet te mogen onthouden. ■

MEDEDELINGEN

BELANGRIJKE BIJEENKOMSTEN

Zomercursus Gregoriaans voor beginners

Van 20 t/m 23 augustus 1998.

Gregoriaans: Wat is dat? Gezongen poëzie.

Deze cursus is bedoeld voor eenieder die nader kennis wil maken met de wereld van en rondom het gregoriaans. Op een praktische wijze zullen we dit eeuwenoude erfgoed benaderen: we zingen veel en vanuit onze ervaring met de gekozen gezangen viëren we uiteindelijk liturgie. Ter ondersteuning bij ons werk horen we iets over de geschiedenis van het ontstaan, de ontwikkeling en de overdracht van het gregoriaans.

In het bijzonder staan dit jaar de psalmteksten centraal. Komend uit de Joodse oudheid zijn zij bewaard gebleven door optekening in het Oude Testament. Ook de eerste Christenen, van wie de kerkjes onder de grond bestonden, leefden met de psalmen. En binnen het gregoriaans vormen juist de psalmen een belangrijke spil. Gedragen door de menselijke stem laten de teksten 'al doende' iets zien van hun verschillende betekenislagen. We gaan wat proeven van het allereerste begin van het gregoriaans aan de hand van de psalmen. Het gregoriaans werd aanvankelijk uit het hoofd gezongen. Het is voor deze cursus geen verplichte voorwaarde kennis te hebben van de klankwereld van het gregoriaans. Naast het zelf zingen ondergaan we, door middel van het luisteren, de uitwerking die de gregoriaanse klanken, afkomstig uit de middeleeuwse kerken en kloosters, op ons hebben. In de kostbare boeken uit de bibliotheken van de abdijen vinden we afbeeldingen van David, de herder, die de psalmen gedicht zou hebben, met een harpachtig instrument. Hij wist als geen ander dat muziek, paradoxaal genoeg, tot stilte kan leiden.

Deze cursus wordt gegeven in de Onze Lieve Vrouwe Abdij (Benedictinessen) te Oosterhout. De deelnamecapaciteit is zeer beperkt. Aanmeldingen, uiterlijk tot 15 juni, worden in volgorde van binnenkomst geregistreerd.

Studieweekend Gregoriaans voor gevorderden van 16 t/m 18 oktober 1998.

Gregoriaans: Een uitdaging! Van ganzeveer tot klank.

De cursus voor gevorderden is bedoeld voor eenieder die via zang, directie en studie werkt uit het Graduale Triplex. Door

opnieuw de weg af te leggen van ganzeveer tot klank en aan de hand van een gekozen thema staan we stil bij de complexiteit rondom de verschillende handschriften en de uitgave van het Graduale Triplex. Het weekend poogt een enthousiaste aanzet te zijn tot wat met recht monnikenwerk genoemd kan worden. Vele uren werden besteed aan het 'viva voce' zingen en later, aan het vervaardigen van perkament, het inkrassen van lijnen met loodstift, het bereiden van inkt, het schrijfklaar maken van meerdere veren om tenslotte de tekst en de neumen in tekens voor het geheugen vast te leggen. Hoe beperkt de tijd ook is, toch hopen wij dat er een nieuw licht geworpen wordt op 'het bekende' uit het Graduale Triplex wanneer wij, de monnikspij aantrekkend, zelf de gezangen gaan lezen en zingen uit de oude bewaard gebleven handschriften. Wetend dat het gregoriaans in een dergelijke gestolde vorm wijst op een bepaalde periode uit haar ontwikkelingsgeschiedenis en het begrip 'originaliteit' om deze reden veel overdenking vraagt, bestuderen wij vanuit de rijkdom van wat de neumen hebben opgeslagen aan informatie voor de expressie van woorden en hun verhouding tot elkaar, een belangrijke route waarlangs wij trachten tot een dieper inzicht in de interpretatie en betekenis van de gecanoniseerde liturgische teksten.

Dit studieweekend van vrijdagmiddag tot zondagmiddag vindt eveneens plaats in de Abdij te Oosterhout. De deelnamecapaciteit is zeer beperkt. Aanmeldingen, uiterlijk tot 1 september, worden in volgorde van binnenkomst geregistreerd.

Voor informatie en/of toezending van prospectus met aanmeldingsformulier van zomercursus of studieweekend kunt u terecht bij het secretariaat van de Stichting Amici Cantus Gregoriani, Torenhoekstraat 14, 5056 AN Berkel-Enschot. Tel. 013-533 10 94. E-mail-adres: amici-cantus-gregoriani @ wxs.nl

Gregoriaans Academie

De komende zittingen zijn gepland op de volgende data:

19 oktober 1998; Onderwerp: De toekomst van het gregoriaans. Inleider: Dr. Marcel Zijlstra.

11 januari 1999; inleider fr. Cees Pouderoyen.

GREGORIAANS TE BELUISTEREN

Schola Cantorum Achel: dertig jaar!

Dir. Bartel Fallon.

Op 1 juni (Pinkstermaandag) organiseert de schola ter ere van dit zesde lustrum een feestelijke dag, vol gregoriaans, een Eucharistieviering, een referaat, opgeluisterd met gregoriaans gezangen en een Vespers.

De deelnemende scholae zijn, behalve het jubilerende koor:

Begijnhofschola Breda o.l.v. Marie-Louise Egbers

Gregoriaans Abdijkoor Grimbergen o.l.v. Gereon van Boeschoten

Gregoriaans Koor Kortrijk o.l.v. Werner Beheydt

Gregoriaans Koor Leuven o.l.v. Frans Marimann

Dit feest vindt plaats in de Achelse Kluis.

Info: (0032) - (0)11-64 17 87

Schola Cantorum Amsterdam

o.l.v. Eugeen Liven d'Abelardo

20-21 mei Hemelvaartsmetten en -Vespers

30-31 mei Pinkstermetten en -Vespers

Iedere zondag Vespers om 17.00 uur.

Dit alles in de St. Nicolaaskerk in Amsterdam. Info: 020 - 636 48 73

Schola Cantorum Cercamon o.l.v. Lida Dekkers

Concertagenda:

4 juni kasteel Loevestein

6 juni Maastricht

7 juni Haarlem

28 juni Alden Biezen

Info: 050 - 526 10 98

Tilburgs Gregoriaans Koor o.l.v. J. van Geldrop

Eucharistievieringen:

2 - 24 - 31 mei } in Tilburg of Goirle of

6 - 7 - 21 juni } 'sHertogenbosch

4 of 5 juli }

Info: 013 - 543 03 82

A.C.G. Mannenschola o.l.v. Gerrit Hulsink

21 mei Eucharistieviering in de Cathari-
nakerk te Eindhoven

30 augustus Eucharistieviering in Eerde (bij
Veghel) Radiouitzending via Radio 5.

Info: 040 - 241 16 04

Interparochiële Schola Cantorum Den Haag o.l.v. Albert Koopmans

Overzicht van de activiteiten:

1e en 5e zondag van de maand: Hoogmis in
de Pastoor van Arskerk

zondagen van de Advent en de Vasten:
Vespers in de Jacobuskerk

4 mei en Allerzielen: Requiem in de kapel
van het kerkhof St. Petrus' Banden

een zondag in oktober: Pontificale Hoogmis
t.g.v. de verjaardag van de Pauskeuze in de
Jacobuskerk

Enige malen per jaar wordt op verzoek
gezongen.

Info: 070 - 352 15 76

De Amsterdamse Nova Schola Cantorum o.l.v. Wim van Gerven

28 juni 12.00 uur Gregoriaanse gezangen
bij de Eucharistieviering in de Vredeskerk,
Pijnackerstraat te Amsterdam.

12 juli 10.00 uur Gregoriaans bij de Eucha-
ristieviering van de Omroepparochie te
Lelystad. (TV. Uitzending).

Info: 020 - 412 23 76

BERICHTEN VAN ANDEREN

De S.N.K. bericht het volgende:

De fameuze **Kurt Thomascursus** vindt ook
dit jaar weer plaats in Cultureel Centrum
Parnassus in Utrecht, en wel van 6 t/m 18
juli.

Wij als redactie voegen er aan toe dat ook
Gregoriaans aan bod komt. De docent hier-
voor is Hans Leenders.

Info: 030 - 231 31 74

Workshop Gregoriaans.

In het kader van het Amateurfestival Oude
Muziek Nu wordt op vrijdag 5 juni door
Jacqueline Elemans in de Cyriacuskerk in
Hoorl een workshop Gregoriaans gehouden
voor iedereen die graag zingt en kennis wil
maken met het gregoriaans. De workshop
wordt afgesloten met een Vesper, gezongen
door de vrouwenschola Canta Femina,
eveneens o.l.v. Jacqueline Elemans. De
deelnemers zullen enkele onderdelen hiervan
mee kunnen zingen.

Info: 072 - 515 92 09

LITURGISCHE KALENDER

juni, juli, augustus 1998

C-cyclus

zondag 7 juni
zondag 14 juni

vrijdag 19 juni
zondag 21 juni
woensdag 24 juni

zondag 28 juni
maandag 29 juni

vrijdag 3 juli
zondag 5 juli
donderdag 9 juli
zaterdag 11 juli

zondag 12 juli
zondag 19 juli
zaterdag 25 juli
zondag 26 juli

zondag 2 augustus
donderdag 6 augustus

zondag 9 augustus
maandag 10 augustus

zaterdag 15 augustus
zondag 16 augustus
zondag 23 augustus
maandag 24 augustus
zondag 30 augustus

Hoogfeest van de H. Drie-eenheid
Hoogfeest van het Heilig Sacrament van het
Lichaam en Bloed van Christus
Sacramentsdag
Hoogfeest van het H. Hart van Jezus
Twaalfde zondag door het jaar
Hoogfeest van de Geboorte van de H. Johan-
nes de Doper
Dertiende zondag door het jaar
Hoogfeest van de HH. Petrus en Paulus,
apostelen

Feest van de H. Thomas, apostel
Veertiende zondag door het jaar
Feest van de HH. Martelaren van Gorcum
Feest van de H. Benedictus, abt, patroon van
Europa
Vijftiende zondag door het jaar
Zestiende zondag door het jaar
Feest van de H. Jakobus, apostel
Zeventiende zondag door het jaar

Achttiende zondag door het jaar
Feest van de Gedaanteverandering van de
Heer
Negentiende zondag door het jaar
Feest van de H. Laurentius, diaken en marte-
laar
Hoogfeest van Maria Tenhemelopneming
Twintigste zondag door het jaar
Eenentwintigste zondag door het jaar
Feest van de H. Bartolomeus, apostel
Tweeëntwintigste zondag door het jaar ■

INHOUD

Van de redactie	45
De Gallicaanse liturgie <i>Els Rose</i>	46
Het gregoriaans tijdens de karolingische renaissance: Karel de Grote's impuls aan muziek, taal en wetenschap ten dienste van de liturgie <i>Jolanda Kwast</i>	57
Ambrosius, Milaan en de Ambrosiaanse liturgie <i>Henk Rijkers</i>	65
Het responsorium cum infantibus uit de Ambrosiaanse Vespers <i>Arnoud Heerings</i>	73
Interpretatie en directie van het gregoriaans <i>Louis Krekelberg</i>	82
Nogmaals Media Vita (CD bespreking) <i>Laela Rubelik</i>	86
Mededelingen	87
Liturgische kalender	